

ლიკის გვეს ჩაწერილია წაგრძელებულ სწორ ოთხკუთხედში. ეკლესიის კედელზე დაკრული წარწერის მიხედვით, სიონი აგებულია ვინმე კოსტანტის და მიქელის მიერ. ურბნისის ბაზილიკის ხუროთმოძღვრული ანალიზის საფუძველზე ძველის ამუშავების დრო V-VI საუკუნეთა მიჯნით არის განსაზღვრული და ბოლნისის სიონის მომდგენო პერიოდის ძველთა წრეში ექცევა.

ურბნისის ბაზილიკის სარესტავრაციო-აღდგენითა სამუშაოებმა გარკვეულწილად შეცვალა სიონის თავდაპირველი სახე. შუა ნაწი სიმაღლეში დიდად სჭარბობს გვერდით ნაგებებს. დღეისათვის გვიანი სარესტავრაციო სამუშაოების დროს ამხდლებულია შუა ნაწი დამოუკიდებელი ორქანობიანი სახურავითაა გადახურული, ხოლო გვერდითი ნაგები ცალფერდა სახურავებით იბურებიან.

ურბნისის ბაზილიკამ არაერთი შეკეთება-რესტავრაცია განიცადა. X საუკუნეში, თეოდორე ეპისკოპოსის დროს შეუკეთებიათ ტაძარი. სვიმონ პარველის 1566 წლის სიგელით ირკვევა, რომ ურბნისის სიონი ამ დროისათვის საკმაოდ დაზიანებულია. XVII საუკუნეში ტაძარი მარამ დედოფალს საფუძვლიანად აჯუღენია. 1706 წელს ეახტანგ VI-ს აქ სამრეკლო და გალაგან-პალატი აუშენებია. გვიანი ხანის რესტავრაციის კვალი მკაფიოდ შეინიშნება ტაძრის ზედა მონაკვეთში, სადაც აგურია ნახმარი. ქვემოთ კი, იქ, სადაც გადარჩენილია თავდაპირველი წყობა, კარგად ნათალი კვადრებია გამოყენებული. რესტავრაციის შედეგად საგრძობლად შეცვალა ძველი არქიტექტურული ფორმები. ინტერიერი დამახინჯდა აგურით ნაგები კამარებითა და სვეტებით. ამაღლდა ცენტრალური ნაწი. გრძივი კედლები გარედან მაგრდება აგურით ნაგები კონტრფორსებით. ასეთი შეკეთება-რესტავრაციის მოუხედავად, ურბნისის სიონმა მანც შემოინახა თავდაპირველი ბაზილიკის იერი.

საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის ბოლო, გადაწყვეტ ფაზაში, როდესაც დავით აღმაშენებელმა საფუძველი ჩაუყარა ცენტრალიზებულ სახელმწიფო აპარატს, ურბნისის საეპისკოპოსოში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ქვეყნის შემდგომი განვითარების საქმეში. 1103 წელს რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ საფუძველი დაუდო ქვეყნის რიგოვრც კონფესიონალური, ისე სოციალური განვითარების ახალ ფორმებს, რომლის ორგანიზატორები იყვნენ დავით IV და გიორგი მწიგნობარი-უხუცესი-ტყონდიდელი.

კაწარეთის (ხაშმის) სამება V-VI საუკუნეთა მიჯნის სამხაიანი ბაზილიკაა. იგი მღებარეობს გარეკახეთში, სოფ. ხაშმიდან 8 კმ-ის მანძილზე. დიდი სიძის ბაზილიკა შემოსლუდულია გალაგნით, რომელშიც ჩართულია ეპისკოპოსის საცხოვრებელი გვიანი ხანის კოშკი და სხვა სამკურნო ნაგებობანი.

ტომონის „კაწარეთი“ დასახლებულია ქარაღის მოქცევის ქრონიკაში წმ. ნინოს მოღვაწეობასთან დაკავშირებით. ტაძრის სახელწოდება „სამება“, რომლის სახელობაზეც არის ბაზილიკა აშენებული, ძირითადად ადრეული შუა საუკუნეების ეკლესიებისათვის არის დამახასიათებელი. დეინის 506 წლის საეკლესიო კრების დამსწრეთა სიაში მოიხსენიება „კაწარელი“, რაც კაწარეთის ეპარქიის ეპისკოპოსს ნიშნავდა.

კაწარეთის დიდი სიძის ბაზილიკის შიგა სივრცე მსხვილი და ერთგვარად ტლანქი

სვეტების ოთხი წყვილით არის სამ ნაგად დანაწევრებული (სურ. 90). საკურთხეველის აფსიდა გვერდში ნაღისებური მოხაზულობისაა, რომელსაც გარშემოუყვება სამხარისხიანი საეპისკოპოსო დასაჯდომი. ნაღისებურია კონქის სატრიუმფო თაღიც, რომლის ზემოთ საკმაოდ დიდი ფართობის გლუვი სიბრტყეა მოთავსებული არქიტექტურული „შუბლის“ სახით. საკურთხეველის სარკმელი საკმაოდ განიერია და სიგანეში ერთ მეტრს აღემატება. საკურთხეველის აფსიდის ორივე მხარეს განაწილებულია სამკვეთლო და სადიაკონე დამოუკიდებელი კამერების სახით. ბაზილიკას ორი კარი აქვს – დასავლეთით და სამხრეთით. მთავარი ნავის მთელ სიგრძეზე, ხუთ წყვილ სვეტზე ნაღისებური ფორმის თაღებია დამყარებული. შიგა სივრცის მოსართავ ელემენტებად გამოდიან საკურთხეველის კონქის იმპოსტებზე გამოქანდაკებული შტანდარტაინი ჯვრების ხოლომორფული მოტივებით შედგენილი და აკანთის ფორმებით შემკული რელიეფური გამოსახულებანი. ისინი მხოლოდ შიგა სივრცეს აფორმებენ, როგორც ეს აღრუული შუა საუკუნეების ქართული ეკლესიებისათვის არის დამახასიათებელი.

გვიან შუა საუკუნეებში კაწარეთის სამება საფუძვლიანად გადაუკეთებიათ. სამხრეთ მხარეს მიუშენებიათ კარიბჭე. მნიშვნელოვნად დამახინჯებულია საკურთხეველის აფსიდა და ნაგებად დამანაწევრებელი სვეტები. გვიან ხანაში მოუპირკეთებიათ ბაზილიკის ფსადლების ცალკეული მონაკვეთები თლილი ქვის მსხვილი ფილებით. ყოველივე ზემოთქმულის მიუხედავად, კაწარეთის სამებამ მაინც შეინარჩუნა თავისი ძველი არქიტექტურული ფორმები.

ძველი შუამთის ბაზილიკა მდებარეობს ქ. თელავის მახლობლად, ამავე სახელწოდების მონასტერში (სურ. 89). V საუკუნით დათარიღებული ეს უძველესი ბაზილიკა ამ მხრეაღაც არის საყურადღებო, რომ მასში მკაფიოდ გამოიხატა ამ არქიტექტურული თემის განვითარების შემდგომი საფეხურები. აღმოსავლეთ-დასავლეთის დერძზე დაგრძელებული შიგა სივრცე ორ წყვილ სვეტზე დამყარებული თაღებით სამ ნაგად დანაწევრდება. შუა ნავი შედარებით მაღალი და განიერია. გვერდითი ნაგები საგრძნობლად ვიწრო და დაბალია. ეს გვერდითი ნაგები ცენტრალური ნავის ორსავე მხარეს დერეფნებით ნაწილდებიან და მთელ სიგრძეზე სწორკუთხა ფორმებით გამოიხატებიან. როგორც საკურთხეველის ნახევარწრიული მოხაზულობის აფსიდში, ისე გვერდითი ნაგების სწორკუთხა სიბრტყეებში თითო სარკმელია გაჭრილი. განათების წყაროს, ამ სამი სარკმლის გარდა, ძირითადად კარის ღიობები შეაღებენ, რის გამოც ინტერიერში განათება ერთობ შეზღუდულია. ბაზილიკის გვერდითი ნაგები ერთმანეთს დამატებით უკავშირდებიან აგრეთვე დასავლეთით მოთავსებული განივი ნავით, რაც ბაზილიკის გარსშემოსავლელს წარმოქმნის.

ძველი შუამთის სამშენებლო მასალად გამოიყენება რიყის ქვა, როგორც ეს დამახასიათებელია კახეთის არქიტექტურისათვის. ეკლესიის კუთხები, თაღები, პილასტრები, კარნისები შესრულებულია ფიროვანი შირიმის ქვის მასალით.

ძველი შუამთის ბაზილიკის შიგა სივრცის მსგავს გადაწყვეტას, სადაც დერეფნისდაგვარი გვერდითი ნაგები ერთმანეთს გარშემოსავლელით უკავშირდებიან,

ეხედებით V საუკუნით დათარიღებულ მატანის ცხრაკარას ბაზილიკაში. შემდეგ კი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ეს მოტივი სამეკლესიანი ბაზილიკების ერთ ორიგინალურ ნიმუშებშიც გამოიხატა.

ბიჭვინთის ბაზილიკა. 1952 წელს ბიჭვინთის ნაქალაქარის არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, სხვა არაერთ ნაგებობაშია შორის, გამოვლინდა ძველი ტაძრის ნაშთები (სურ. 91). ეკლესია დიდი სომის სამწახიანი ბაზილიკაა, ხუთწახნაგა შერეული აფსიდით. შიგა სივრცე სამ ნაგად ყოფილა დანაწევრებული სვეტების ხუთი წყვილით. შუა ნაეი გვერდით ნაგებზე ბერად განიერია. ბაზილიკას დასავლეთი მხრიდან ეკერის ნართექსია. იათოუელ ნაეში გასასვლელი კარის დიობებით. ნართექსის შესასვლელი კარი ბაზილიკის მიაგარ შესასვლელსაც წარმოადგენდა. გარდა ამ ცენტრალური კარისა, ბიჭვინთის ბაზილიკას კიდევ სამი დამატებითი შესასვლელი ჰქონია, რომლებიც ეკლესიის სამხრეთ და ჩრდილოეთ კედლებშია გაჭრილი. საკმაოდ უჩვეულოდ ჩანს ის საბხლე, რომ ამ სამი კარიდან ერთი, სამხრეთის, ნაეის აღმოსავლეთ კედელშია მოთავსებული.

არქიტექტურული ფორმების და შიგა სივრცის ორგანიზაციის თვალსაზრისით, ბაზილიკის თავისებურებანი მკვლევრებს უფლებას აძლევს მისი აშენების თარიღი VI საუკუნით განსაზღვრონ. დღეისათვის, არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილი ეს ბაზილიკა მხოლოდ ნანგრევების სახით არის ჩვენამდე მოღწეული. ეკლესიის სამშენებლო მასალაზე მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ იგი კონგლომერატის ბლოკებით აუგიათ. ეს ბლოკები, ადრეული შუა საუკუნეების სამშენებლო წესის შესაბამისად, ჰორიზონტალურ რიგებად დაუწყვეიათ. ბაზილიკის იატაკად კერამიკული ფილები ყოფილა დაგებული. ქრონოლოგიის თვალსაზრისით, საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ VI საუკუნის ეს ბაზილიკა დგას მასზე უფრო ადრეული ხანის, V ან, შესაძლოა, IV საუკუნის უძველესი ბაზილიკის ნანგრევებზე. ეს ძველი ბაზილიკაც საკმაოდ დიდი სომის საკულტო ნაგებობას წარმოადგენს, რომელიც აღმოსავლეთით წახნაგოვანი შერეული აფსიდით მთავრდება. შიგა სივრცის სამ ნაგად დანაწევრებისათვის ამ უძველესი ბაზილიკის მშენებლებს გამოუყენებიათ მარმარილოს კოლონები, რომლებიც თავისი სტრუქტურით, ფორმით, პროკონესული ცნობილი მარმარილოს სამტეხილიშია მოჭრილი და აქვე, არქიტექტურული ელემენტების სახელოსნოშია დამზადებული. საყურადღებოა, რომ მარმარილოს ეს მრგვალი სვეტები ერთმანეთს არქიტრავული სისტემით უკავშირდებოდნენ. ამ უძველეს ტაძარს საკმაოდ ფართო ნართექსია და ატროუმიც ჰქონია. მის მშენებლებს საგანგებოდ უსრუნებიათ ტაძრის ინტერიერის მხატვრული გაფორმებისათვის. მისი იატაკი მთლიანად მოზაიკური ყოფილა, სადაც გამოუსახავთ ადრექრისტიანული ხანისათვის დამახასიათებელი სიმბოლოები: შადრევანზე დაწაფებული ირმები, ქრისმა, თევზები, პლამა, ფარსეგანები, რაც ფართოდ იყო გავრცელებული ადრეული შუა საუკუნეების სახეთ ხელოვნებაში.

ანჩისხატის VI საუკუნის დამდგვის მარიამწმინდის სახელობის ბაზილიკა თბილისის ძველ უბანში, კალაში, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, შავთელის ქუჩის დასაწყისში მდებარეობს. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ცნობით, ვახტანგ

გორგასლის მემკვიდრის - დანი უჯარმელის ზეობაში „ტფილისის კაცნი და-სხდებოდეს და მარიამ წმიდას ეკლესიას აღაშენეს“. ამ ეკლესიას „ანჩისხატი“ XVII საუკუნეში შეერქვა, როდესაც სამხრეთ საქართველოში, თურქების მძლავრობისა და დამკვიდრების მკდელობის პერიოდში ანჩის მონასტრიდან თბილისის ამ ძველ ეკლესიაში გადმოუსვენებიათ ბექა ოპიზრის მიერ XII საუკუნეში შეჭედილი მაცხოვრის ხელთუქმნელი, სასწაულომოქმედი ხატი. ეს სახელი, დერთისმშობლის სახელზე აგებულ ამ ეკლესიას დღემდე შემორჩა და დღესაც ანჩისხატად მოიხსენიებენ.

თბილისის ანჩისხატი სამწავიანი ბაზილიკაა (სურ. 92). მისი ცენტრალური ნაწი, უბნისის ბაზილიკის მსგავსად, საკმაოდ მძაღლია და ორქანობიანი სახურავით არის გადახურული. გვერდითი ნაწიები ცალფერდა ქანობებით იხურება. ნაგების სხვადასხვა სიმაღლეებით და გადახურვის ასეთი სტრუქტურით სიურცეში მკაფიოდ მოიხაზება ბაზილიკისათვის დამახასიათებელი სილუეტი.

თლილი ქვით ნაგები ეკლესია სიგრძე ღერძზე წაგრძელებულ ოთხკუთხედშია მოქცეული. მისი საკურთხეველის აფსიდა გარეთ არ გამოიყოფა შეერილის სახით და კედლის სიბრტყეშია ნიველირებული. ბაზილიკის ცენტრალური შესასვლელი დასაველეთი მხრიდან აქვს გამართული, სადაც კარის დიობის თავზე ნაღისებური ფორმის ღია ღუნეტა მოთავსებული. ასეთივე ნაღისებური ფორმის ღია ღუნეტით ფორმდება აგრეთვე ეკლესიის ჩრდილოეთი კარი.

ძველის არქაული სახე კიდევ უფრო მკაფიოდ გამოიხატა შიგა სიურცის ორგანიზაციაში. ბაზილიკა თავდაპირველად სამი წყვილი სვეტით სამ ნავად ნაწევრდებოდა. ძველი სვეტები ამჟამად შეცვლილია XVII საუკუნის რესტავრაციის პერიოდის აგურის ორი წყვილი მრგვალი სვეტით. საკურთხეველის აფსიდის ორსავე მხარეს სამკეთილოსა და საღიაკონეს დამოუკიდებელი კამერები ნაწილდებია, რაც ექპარისტის უკვე ჩამოყალიბებულ ლიტურგიკაზე მოგანსწმებს. საკურთხეველის აფსიდის სატრაქემიო თალი ნაღისებურია. ნაღისებური ფორმა შემორჩა აგრეთვე საკურთხეველის სარკმელსაც, რაც ამ ძველის ადრეულობის კიდევ ერთი მიანიშნებელია.

ბაზილიკის დასაველეთი ფასადზე მოთავსებულია ერთი რელიეფური ქანდაკება. ორი მფრინავი ანგელოზი მედალიონში ნაწერილ „ძღვევის ჯვარს“ აღამაღლებს.

ამგვარად, ანჩისხატის ბაზილიკას აქვს ყველა ძირითადი კომპონენტი: ნაღისებური თაღები, ღია ღუნეტები, უძველესი იკონოგრაფიული პროგრამის გამოიხატველი რელიეფური ქანდაკება და უდავოდ, ადრეული შუა საუკუნეების ერთ-ერთი საყურადღებო ძეგლია.

ანჩისხატის ბაზილიკა XVII საუკუნეში განუახლებია დომენტი კათალიკოსს. ამ ხანას განეკუთვნება ეკლესიის დასაველეთით აგებული აგურის სამრგვლო. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ეკლესია კვლავ განუახლებიათ და მოუხატავეთ. რესტავრატორებმა ანჩისხატის ბაზილიკას მოაცილეს გვიანი ხანის დანამატები და ძველს დაუბრუნეს თავისი ძველი სახე.

თბილისის სიონი მღვდარუობს ივრის ხეობაში, რაიონის ცენტრიდან სამხრეთ-

აღმოსავლეთით, 18 კმ. მანძილზე. მდ. იორზე წყალსაცავის მშენებლობის მასშტაბები ეკლესიას დატბორვის ზონაში აქცევდა, რის გამოც ეს ტერიტორია არქეოლოგიურად იქნა შესწავლილი, ხოლო ძველი დაიშალა მისი სხვა ადგილზე გადატანის მიზნით.

ეკლესიის საკმაოდ დაზიანების მოუხედავად, შესაძლო ხდება მისი ძირითადი ფორმების გარკვევა. ბაზილიკა გეგმაში კეადრატს მიახლოებულ ოთხკუთხედში წარმოადგენს, რომლის შიგა სივრცე საკმაოდ მასიური ფორმის მონოლითური კოლონების ორი წყვილით სამ ნაეად ნაწევრდება. ბაზილიკის შუა ნაეი საკმაოდ განიერია და აღმოსავლეთით მკაფიოდ გამოხატული ნალისებური მოხაზულობით აფხილდით მთავრდება. სამწავიანი ბაზილიკის ნაეები ერთმანეთს უკავშირდები ნალისებური თაღებით, ვარაუდობენ, რომ სიონის სამთვე ნაეი საერთო ორკალითაა სახურავის ქვეშ იყო მოქცეული. ერთქანობიანი სახურავებით ყოფილა გადახურულ ჩრდილოეთის და სამხრეთის მინაშენები.

საკუროხეველის აფხილდი მკაფიოდ გამოიყოფა საფასადო სიბრტყეზე ხუთწახნაგოვანი შეერილის სახით, რომელსაც დამოუკიდებელი გადახურვა აქვს. შეერილის ცენტრალურ წახნაგში გაჭრილა ერთადერთი, საკმაოდ განიერი სარკმელი. ეკლესია შირიმის სუფთად ნათალი ქვით არის ნაეები. მონოლითური სვეტები, კაპიტელები, იმპოსტები, კარის ჩარჩო, რომლებიც ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებსაიათვის დამახასიათებელი მკენარული, გეომეტრიული დეკორით ირთება, წერილმარცვლოვან ქვიშაქვაშია ნაკვეთი. კონქის ორსავე მხარეს განაწილებულ იმპოსტებსზე წმინდა ხის წინაშე მდგომი ირმები გამოისახებთან, რომლებიც მორწმუნე ქრისტიანთა სულის სიმბოლოურ გამოსახულებებს განასახიერებენ. კაპიტელებზე, კარნისზე, კარის ჩარჩოზე, კოლონების ზედაპირზე მოსართავ ელემენტებად გამოუსახავთ ყურძნის მტკვნიანი ვაზები, ვარჯულები, ერთგან კი „ზე ცხოვრების“ ძაღზე არქაული იკონოგრაფიული სქემა, რასაც მხოლოდ ადრეული შუა საუკუნეების დეკორში დაეძებნება პარალელები. ისიც საყურადღებოა, რომ ბაზილიკის მხოლოდ შიგა სივრცე იმკობა უძველესი ქრისტიანული სიმბოლოებით და ანიკონური მხატვრობით, რაც წითელი საღებავით მოხაზული ქვის წყობის იმიტაციას წარმოადგენს. ეკლესია ერთგვარად მძიმე არქიტექტურული ფორმებით ხასიათდება და გარე მასები ყოველგვარ დეკორს არის მოკლებული.

ქართულ სახელოვნებათმცოდნეო ლიტერატურაში თიანეთის სიონის სამწავიანი ბაზილიკის თარიღზე სხვადასხვა მოსაზრებანი გამოითქვა. მკვლევართა უმეტესობა თვლის, რომ ეს ძეგლი ე. წ. „გარდამავალი ხანის“ საკულტო ნაგებობაა და მისი თარიღი VIII-IX საუკუნეთა მიჯნით უნდა განისაზღვროს. ბაზილიკის ტერიტორიის არქეოლოგიურად შესწავლის საფუძველზე, გამოითქვა მოსაზრება, რომ ერწოს სიონის ბაზილიკა V საუკუნის მეორე ნახევრის ძეგლია, რომლის დეკორატიული სისტემა დიდ მსგავსებას აქვს ბოლნისის სიონთან.

თიანეთის სიონის სამწავიანი ბაზილიკა ამჟამად თბილისშია გადატანილი მატერიალური კულტურის და ხალხური ყოფის ღია მუზეუმში.

ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ საკულტო ხუროთმოძღვრებაში, სამწავიანი ბაზილიკების გვერდით, შეიქმნა სრულიად ორიგინალური საკულტო ნაგებობის ახალი ტიპი, რაც სამეკლესიანი ბაზილიკის სახელთა არის ცნობილი. ასეთი სახის არქიტექტურული ტიპის წარმოშობის მიხედვად მიჩნეულია სასულიერო კულტმსახურების - ლიტურგიკის ის აუცილებლობა, რაც დღის განმავლობაში ერთსა და იმავე ეკლესიაში წირვის რამდენიმეჯერ გადახდას იმეალისწინებდა. ამისათვის კი, ცხადია, ცალკე საკურობეველი იყო საჭირო. კულტმსახურების ასეთმა წესმა განაპირობა სამეკლესიანი ბაზილიკის გაჩენა ქართულ ხუროთმოძღვრებაში. თემის არქიტექტურულად გადაწყვეტის სიახლე ძირითადად შიგა სივრცის ორგანიზაციაში გამოიხატა, სადაც სამი ნაწი ერთმანეთისაგან კედლებით გაიმიჯნა და არა სექტებზე დამყარებული თაღვლებით, როგორც ამას სამწავიანი ბაზილიკებში ვხვდებით. სამეკლესიანი ბაზილიკებში, ნაგებობის თუ ეკლესიების მაკავშირებლად გამოდის გრძელ კედლებში გაჭრილი კარის ღიბები. მსოფლიოს ხალხთა ქრისტიანულ არქიტექტურაში სამეკლესიანი ბაზილიკებს პარალელი ვერ დაეძებნება და, როგორც არცაა, ეს არქიტექტურული ტიპი საქართველოშია შექმნილი.

ქვემო ბოლნისის VI საუკუნის სამეკლესიანი ბაზილიკა მდებარეობს ბოლნისის ხოხის გზაზე, მასთან ახლო მანძილზე. ეკლესია გეგმაში კვადრატულია. აღმოსავლეთის ფასადზე ენერგიულად გამოიყოფა საკურობეველის აფსიდის ნახევარწრიული შეკრულის სახით. მასში გაჭრილია ერთი საკმოდ განიერი სარკმელი. შიგა სივრცე ნათლება კიდევ სამი სარკმლით, რომლებიც სამხრეთის და დასავლეთ კედლებშია დატანებული (სურ. 93-96).

ინტერიერი კედლებით ნაწვერდება სამ ეკლესიად, სადაც თითოეულ მათგანს აღმოსავლეთით ნაღისებური მოხაზულობის აფსიდი აქვს. ეკლესიათა დამაკავშირებელი ორივე კარი სამხრეთ გრძელ კედლებშია გაჭრილი, საიდანაც მლოცველი ცენტრალურ ნაწილში ეკლესიის სამხრეთ ფრთაში გამართული თაღოვანი ღიბებით შედიოდა. ჩრდილოეთ ნაწილში მოხვედრა კი მხოლოდ შუა ნაწიდან იყო შესაძლებელი მასში დატანებული ერთი კარის საშუალებით. ცენტრალურ ნაწილში შესასვლელი ორივე კარის თავზე გაღებულ არქიტრაფზე, როგორც იკონოგრაფიული პროგრამის, ისე სტილისტურ-სამშენებლო დონის თვალსაზრისით, საყურადღებო ქანდაკებებია მოთავსებული. ერთზე მაცხოვრის ამხილება გამოიხატება, ხოლო მეორეზე დეისამშობლის განდიდება. საერთო კომპოზიციური აგებულებით მსგავსი იკონოგრაფიული პროგრამების გვერდითავე გამოიხატება საერთო რეგლამენტაცია მოგვანიშნებს ადრეული შუა საუკუნეების ქანდაკებათა განაწილების წესზე, რაც, უპირატესად, VI საუკუნის საკულტო ხუროთმოძღვრების დეკორაციულ სისტემაში აისახება.

ეკლესია კარგად ნათალი ქვის კვადრებით არის ნაგები. სარკმელთა ნახევარწრიული თავსართები განზე გაზიდული ჰორიზონტალური მკლავებით ბოლოვდებიან. ეკლესიის საერთო დეკორაციულ სისტემაში შდის კბილანა კარნიზები და, ცხადია, ხეშით აღწერილი რელიეფური ქანდაკებები.

ნეკრესის სამეკლესიანი ბაზილიკა მდებარეობს კახეთში, სოფ. შიღლიდან 9 კმ-ის მანძილზე. მთის ფერდობზე გაშენებული მონასტრის ტერიტორიაზე სამეკლესიანი ბაზილიკის თავდაპირველი ტიპისაგან განსხვავებით, ერთმანეთის გვერდგვერდ განლაგებული და ერთმანეთთან მხოლოდ კარის ღიობებით დაკავშირებული სამი ეკლესიის ნაცვლად, VII საუკუნის დამღვევისათვის აშენებულ ნეკრესის სამეკლესიან ბაზილიკაში სრულიად ახალი არქიტექტურული ტიპი ჩამოყალიბდა. შუა სივრცის სამეკლესიან სტრუქტურაში შუა ნაფი საკმაოდ მაღალი და მოცულობითია. გვერდით ნაფებად გამოდის საკმაოდ დაბალი გარშემოსავლელი, რომელიც ცენტრალურ ნაფს სამი კარით უკავშირდება. გარშემოსავლელი ეკლესიის დასავლეთი მხარესაც მოიცავს და ჩრდილოეთისა და სამხრეთის მხრიდან გახსნილია ნაღისებური ფორმის ორმაგი თაღებით, რომელია მომიჯნავე ქუსლები ერთ მრგვალ სვეტზეა დამყარებული. განაპირა ქუსლები კი კედლის სისქეში გამართულ საყრდენებს ემყარებიან. შუა სივრცეში, შუა ეკლესიის საკურთხეველის აფსიდის ორსავე მხარეს განაწილებულია დამოუკიდებელი კამერები – სამკვეთლო და სადაიაკონე. ამ პასტოფორიუმებს მხოლოდ ინტერიერიდან აქვთ შესასვლელი, რომლებიც ცენტრალური ნაფის საკურთხეველის მახლობლად, ჩრდილოეთის და სამხრეთ კედლებშია გაჭრილი. ეკლესიის შუა სივრცე თავშეკავებულად ნათდება ეიწრო სარკმლებით, რომლებიც, ძირითადად, ცენტრალური ნაფის დასავლეთ მონაკვეთშია განლაგებული. თითო სარკმლით ნათდება ცენტრალური ნაფის საკურთხეველი და მისი პასტოფორიუმები. გარშემოსავლელს კი მხოლოდ კარის ღიობიდან შემოსული შუქი ანათებს (სურ. 97).

ნეკრესის სამეკლესიანი ბაზილიკა ნაგებია საკმაოდ მსხვილი ფლეთილი ქვით. კუთხეები და სხვა საპასუხისმგებლო არქიტექტურული ნაწილები შირიმის ქვით არის ნაგები, რაც დამახასიათებელია კახეთის არქიტექტურისათვის. ნეკრესის ცენტრალური ეკლესიის საკურთხეველის თავსართი ადრეული შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი განივკლავებიანი ნახევარწრიული ფორმისაა.

ამგვარად, ნეკრესის სამეკლესიან ბაზილიკაში გამოისახა სრულიად ახალი, ხუროთმოძღვრულად ჩამოყალიბებული და კომპოზიციურად გამოილანებული საკულტო ნაგებობის ტიპი, რომელშიც სახლეების სახით გამოიხატა დამოუკიდებელი პასტოფორიუმები და გარშემოსავლელით ეკლესიის სამივე ნაფის ერთმანეთთან დაკავშირების ამოცანები. თუმცა, თითოეული ეკლესია ინარჩუნებს დამოუკიდებელ ფუნქციურ დანიშნულებას. ეს კი აუცილებელ პირობას შეადგენდა სამეკლესიანი ბაზილიკებისათვის.

ნეკრესის სამეკლესიანი ბაზილიკის შუა ნაფი XV საუკუნეში მოუხატავეთ, სადაც საქატორი მწკრივში გამოუსახავეთ ლევან კახია მეფე (1520-1574), დედოფალი თინათინი და ჭაბუკი ტახტის მემკვიდრე.

ადრეულ შუა საუკუნეებში ამ არქიტექტურული ტიპის აფხაზეთში დამკვიდრებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის, რამდენადაც, სამეკლესიანი ბაზილიკის თემა, როგორც ეს მიღებულია სახელოჩენიამიკოდნეო ლიტურატურაში, საქართველოში ჩაისახა და აქვე ხვდებათ

მისი განუთარების ყველა ეტაპს. ამდენად, იგი მხოლოდ ქართული მოვლენაა და მისი გაფრცვლების არეალი „ყოველი ქართლის“ ფარგლებს არ სცილდება. სრულიად ზუნებრივი იყო ეს არქიტექტურული თემა აფხაზეთშიც განილიყო და დამკვიდრებულიყო. ასეთი ძეგლებია: ძველი გაგრის, აბანტის ციხის, მოუსურას და ქაბის სამეკლესიანი ბაზილიკები.

ძველი გაგრა სამეკლესიანი ბაზილიკა აგებულია ძველი ციტადელის ტერიტორიაზე, მდ. ჟოეკვარას ნაპირზე. პატარა ზომის ეკლესიამ თავისი თავდაპირველი სახე შემოინახა. ბაზილიკა შედგება სამი, ერთმანეთის გვერდგვერდ განწყობილი წაგრძელებული ფორმის ეკლესიებისაგან, რომელთა შორის ჩრდილოეთისა ოდნავ მოკლეა. შუა და ჩრდილოეთით მდებარე ეკლესიები აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აფსიდებით მთავრდებიან. სამხრეთის ეკლესია კი აღმოსავლეთ მონაკვეთში სწორკუთხაა და ბრტყელი კედლით ფორმდება. სამივე ეკლესია ერთმანეთს კარის ღიობებით უკავშირდებიან. რაც ძირითადად სივრცე კედლებშია გაჭრილი. მხოლოდ შუა ნაეს, რომელზეც ორ გვერდით ნავებთან შედარებით განიერია. დასავლეთის მხრიდან აქვს ცალკე შესასვლელი.

გაგრის სამეკლესიანი ბაზილიკა ყურადღებას იქცევს ამოცანის გადაწყვეტის უბრალოებით, სადაც მხოლოდ ოდნავ არის ხაზგასმული შუა ნაეის არქიტექტურული სივრცე მისი სივანის ხარჯზე. ეკლესიის ადრეულ პერიოდზე მიგვანიშნებს ინტერიერის გრძივი კედლების დაუნაწევრებლობა, აგრეთვე, ე. წ. „ბოლნური ტიპის“ ჯვარი დასავლეთი კარის ტიშვანზე. ეკლესიის ქვათილილების დამუშავება, მათი წყობის ხასიათი, რაც მსგავსებას აქვს გაგრის ციხის კედლის წყობასთან და უდავოდ მისი სინქრონულია. წერტილობითი წყაროს ცნობით კი გაგრის ციხე VI საუკუნეშია აგებული, რაც მის ტერიტორიაზე მდებარე სამეკლესიანი ბაზილიკის თარიღსაც წარმოადგენს.

აბანტის ციხის სამეკლესიანი ბაზილიკა გვეგანაირად, გაგრის სამეკლესიანი ბაზილიკასთან შედარებით, უფრო რთულია. შუა ნაეი საგრძობლად განიერია. საკურთხევლის ღრმა აფსიდი ფასადზე ხუთწახნაგა შეკრდის სახით გამოიყოფა, რომელშიც სამი სარკმელია გაჭრილი. გვერდითი ნავების ასევე ნახევარწრიული აფსიდები ფასადზე სწორი სიბრტყით აღინიშნება, თითოეულ მათგანზე თითო სარკმლის ღიობით. ნავები ერთმანეთს კარებებით უკავშირდებიან, რომლებიც გამჭოლად ნაწილდებიან სამივე ეკლესიის განივი ღერძის მთელ არეზე. ეკლესიას დასავლეთიდან ნართექსი აქვს მიდგმული, ერთადერთი საპარადო შესასვლელით. აქედან, სამივე ნაეს დასავლეთის მხრიდან დამოუკიდებელი კარებები აქვს. აფხაზეთში ასეთი ტიპის – სამეკლესიანი ბაზილიკის შეკრდით გამოხატული საკურთხევლის აფსიდის ნაგებობა ერთადერთ მაგალითს შეადგენს. ეკლესია VI საუკუნის მხორე ნახევრით თარიღდება.

ქართული ხელოვნების ადრეულ ეტაპზე, VI საუკუნის შუა წლებიდან და მნიშვნელოვანი ხანის დასასრულისათვის, რაც „ყოველი ქართლის შეკრებით“ და კონსოლიდაციით აღინიშნა, გუმბათოვან ხუროთმოძღვრებაში ყველაზე მკაფიოდ გამოიხატა ქრონული ნიშნით აღბეჭდილი ახალი თემებისა და ტიპების წარმოშობა-დამკვიდრების პროცესი. ასეთი ახალი, ეროვნულად გამომეტყველი ხუროთმოძღვრული ტიპების საფუძველს ძირითადად ტეტრაკონქი შეადგენდა, რაც ფართოდ იყო გავრცელებული ქრისტიანულ აღმოსავლეთ სამყაროში. მასთან ერთად ვხვდებით ე. წ. „თავისუფალი ჯერის“ და „ჩახაზული ჯერის“ ტიპებს. მაგრამ ქართველ ხუროთმოძღვართა მიერ სრულიად თავისუფალი, შემოქმედებითი მიდგომა, რომელშიც მხოლოდ ეროვნული ხუროთმოძღვრებისათვის სახასიათო ფორმები და მხატვრულ-კონსტრუქციული გადაწყვეტის სრულიად ახლებური ამოცანები განხორციელდა, ნინოწმინდა და მცხეთის ჯვარი იყო. ამ ახალი ხუროთმოძღვრული ტიპების საფუძველს შეადგენდა ტეტრაკონქი, რაც საქართველოში უკვე VI საუკუნის შუა წლებიდან დასტურდება. ამ თემის საფუძველზე აღმოცენებულმა ახალმა ტიპმა საფუძველი დაუდო კლასიკურად გაწონასწორებული ახალი ხუროთმოძღვრული ტიპის ჩასახვა-განვითარებას ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ ხუროთმოძღვრებაში.

ძველი გაეაზის (თანამედროვე ახალსოფლის) დევისმშობლის სახელობის კენტრალურ-გუმბათოვანი ეკლესია, რომელიც VI საუკუნის შუა წლებით თარიღდება, კახეთში მდებარეობს, მდ. აღაზნის გაღმა (სურ. 98, 100). პატარა ზომის ტეტრაკონქი კენტრალურ-გუმბათოვან ხუროთმოძღვრულ ტიპთა შორის ჩვენთან უძველეს საკულტო საგებობად არის მიჩნეული. შიგა სივრცის ორგანიზაციაში ყურადღებას იქცევს გუქსათქვეშ კვადრანტი, რომელსაც ოთხივე მხრიდან ეკერის ნაღისებური მთახულოების კონქებით დაგვირგენებული აფსიდები და ტეტრაკონქს წარმოქმნის. აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე მდებარე აფსიდების კონქები ინტერიერში პირინონტალური კარნისებით გამოიყოფიან. ძველი გაეაზის ტეტრაკონქი რიყის ქვით არის ნაგები. ეკლესიის გარე მასები იშორებს შიგა სივრცის გუმბათს და ოთხივე აფსიდის ნახევარწრიული ფორმის მასები მკაფიოდ გამოიყოფა ფასადებზე.

ეკლესია VIII-IX საუკუნეებში გადაუკეთებიათ. აუმაღლებიათ გუმბათის ყელი. სამი მხრიდან მოუშენებიათ საკმაოდ მძიმე არქიტექტურული ფორმის მქონე გარშემოსავლელი (სურ. 99).

ნინოწმინდის საგბისკოპოსო ტაძარი VI საუკუნის შუა წლებშია აგებული. იგი ყველაზე ადრეული ხანის მაგალითია იმისა, თუ მისმა ხუროთმოძღვარმა ტეტრაკონქის საფუძველზე პირველმა როგორ განახორციელა კონსტრუქციულად ძალზე გაბეღული არქიტექტურული ამოცანა და სრულიად ორიგინალური ხუროთმოძღვრული თემა შექმნა (სურ. 101, 102). თუმცა, ასეთი არქიტექტურული ტიპი საქართველოში აღარ განმეორებულა. მის გამოძახილის არც სომხეთში და აღბანეთში ვხვდებით. აღნიშნულის მიუხედავად, ამ ტაძარმა მნიშვნელოვანი როლი

შეასრულა ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარებაში. დღეისათვის სახელობათმცოდნეო ისტორიოგრაფიაში მიღებულია თვალსაზრისი, რომ ნინოწმინდელმა ხუროთმოძღვარმა ამ ნაწარმოებით საფუძველი დაუდო მცხეთის დიდი ჯვრის ტაძრის წარმოშობას და ამ ტაძრის ძველთა განვითარებას.

ნინოწმინდის კათედრალური ტაძარი მდებარეობს თბილისის აღმოსავლეთით, 40 კმ სანძილზე, საგარეჯოს რაიონში, სოფ. ნინოწმინდის ცენტრში. ცენტრალურ-წყობათოვანი ტაძრის გეგმა ტეტრაკონქის გართულებული სტრუქტურით, ფარსკელაეისებური ფორმით გამოიხატა. ეს ჩანს როგორც შიგა სივრცის ორგანიზაციაში, ისე გარე მასებში ნინოწმინდის ხუროთმოძღვრის ძირითად ამოცანას შეადგენდა ხალვათი გუმბათქვეშა სივრცის შექმნა. ამ მიზნის განსახორციელებლად ცენტრალურ კვადრატს კუთხეები ჩამოაჭრა და მხარეების მიმართ დამხრობილ ოთხ აფსიდს შორის ეკლესიის დიაგონალურ ღერძებზე ოთხი პასტოფორიუმი გაანაწილა. ამით გუმბათის ყელს შეუქმნა რვა გუმბათქვეშა თალი, რომელზეც საგრძნობლად განიერი გუმბათის ყელი აღუმართავს. ამით ნინოწმინდელმა ხუროთმოძღვარმა მნიშვნელოვნად გაზარდა გუმბათის დიამეტრი და ხალვათი შიგა სივრცე შექმნა. კუთხეებში ჩართულ ოთხივე სათავსს ურთიმანეთის პირისპირ განაწილებული აფსიდები ჰქონიათ. მათი ფუნქციური დანიშნულებიდან ის არის ცნობილი, რომ საკურთხევლის ორსავე მხარეს სამკვიდრო და საღია კონე უნდა ყოფილიყო მოთავსებული. ვარაუდით, ერთ-ერთი პასტოფორიუმი სანათლაეს წარმოადგენდა. ასეთი ორატორიული სამკურთხევლები მხოლოდ ნინოწმინდამ და ბოლნისის სიონმა იცის და შემდეგ ქართულ ხუროთმოძღვრებაში მსგავსი რამ აღარ განმეორებულა.

ტაძრის ინტერიერი ნათვბოლთა გუმბათის ყელსა და ოთხივე აფსიდში გაჭრილი სარკმლებით. აქედან, საკურთხეველში სამი სარკმელია მოთავსებული. პასტოფორიუმები მოკლებულია დამოუკიდებელი განათების წყაროს და მათში შექმნილი მხოლოდ ინტერიერიდან აღწევდა კარის დიობების საშუალებით. ტაძრის შვიდი შესასვლელი ჰქონია. ნინოწმინდის არქიტექტორის ძირითად ამოცანას შიგა სივრცის ორგანიზაცია შეადგენდა. ამდენად, სათანადო ყურადღება არ გაუმახვილებია გარე არქიტექტურული ფორმებისადმი. მხოლოდ საკურთხევლის ხუთწახნაგოვანი შეგრილია აქცენტარებული აღმოსავლეთ ფასადზე, რომლის ცენტრალურ წახნაგში სარკმლის სამი დიობა გაჭრილი. სხვა დანარჩენი აფსიდები და პასტოფორიუმები არცთუ კარგად მიგნებული და გამოსატული ცილინდრული მასების ერთიანობას შეადგენს. ამიტომაც, ტაძრის აფსიდები მძიმე და უხეში ფორმებით ხასიათდება. თუმცა, მასში გამოიხატა არქაული იერი.

ნინოწმინდის კათედრალი ნაგებია დიდი ზომის ქვათიღლებით. ეკლესია არაერთხელ ყოფილა რესტავირებული XVIII საუკუნეში. ამ დროისათვის დასავლეთიდან მოუშენებიათ კარიბჭე. 1825 წელს ნინოწმინდა მიწისძვრისაგან დაზარალდა.

შიომღვიმის ძიანე ნათლისმცემლის სახელობის გუმბათიანი ეკლესია, რომლის აშენების დრო VI საუკუნის 80-იანი წლებით განისაზღვრება, მდებარეობს მცხეთის რაიონში, მღ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, რკინიგზის სადგურ ძეგვის პირისპირ.

შიომღვიმის მონასტრის ტერიტორიაზე. მონასტერი დააარსა ერო-ერთმა ე. წ. „ამ სამეტ ასურელმა მამათაგანმა“ – შიომ. გუმბათიანი ეკლესია სანახევროდ მიწაში ჩამჯდარი, როგორც ეს „მეფეობითა“ მიმდინარეობის მონაწილეთაგანის იქნებოდა შესაფერისი და, აღბათ, ამ ეკლესიის არქიტექტორი შიომღვიმელის მოთხოვნებზე ითვალისწინებდა. თეთი შიომ კი ამავე ეკლესიის ქვემოთ არის დაკრძალული.

ეკლესია გეგმაში „თავისუფალი ჯვრის“ ტიპის ნაგებობას წარმოადგენს, რომლის საკურთხელოს აფსიდა და სამი სწორკუთხა მკლავი გარე მასებშიც გამოიხატება ეს არქიტექტურული ტიპი ფართოდ იყო გაერცვლებული მთელ ქრისტიანულ სამყაროში. გუმბათიანი ტაძრის ცენტრალური კვადრატი გადახურულია ტრამპებზე აღმართული შეკრული კამარით. ეკლესია ხასიათდება მკაცრი, სადა არქიტექტურული ფორმებით, რაც საესებით შეესატყვისება იმ დროისათვის დამახასიათებელ ასკეტურ მიმართულებას. აღნიშნულის მიუხედავად, მასში მაინც გამოვლინდა ეკლესიის ხასიათითი იერსახე, რაც არქიტექტურულ მასათა მწყობრი პროპორციებით არის განხორციელებული.

მცხეთის ჯვარი. „ყოველი ქართლის შეკრების“ და ქვეყნის კონსოლიდაციით პროცესში, როდესაც ქართლში ერისმთავართა მმართველობა აღდგა, საკულტო ხუროთმოძღვრებამ მნიშვნელოვან აღმავლობას მიაღწია. მცხეთის ჯვრის გენიალურმა არქიტექტორმა შექმნა კლასიკურად გაწონასწორებული, სრულიად განსაკუთრებული ხუროთმოძღვრული ტიპი, რომელიც ადრეული შუა საუკუნეების ქართული საკულტო გუმბათოვანი ხუროთმოძღვრების ძიებათა რთული პროცესის კულმინაციას წარმოადგენს. მცხეთის ჯვრის დიდმა ტაძარმა საფუძველი დაუდო კლასიკური სტილის დამკვიდრებას ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ გარკვეულ ეტაპზე – VI-VII საუკუნეთა მოგზაზე და ამ არქიტექტურული ტიპის გაერცვლებას საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებში.

მცხეთის დიდი ჯვარი მდებარეობს საქართველოს უძველესი დედაქალაქის აღმოსავლეთით, მდ. მტკვრისა და არაგვის შესართავის მარცხენა ნაპირზე, საკმაოდ მაღალი მთის თხემზე, იქ, სადაც IV საუკუნის 30-იან წლებში წმ. ნინომ და მეფე მირიანმა საწაულდმოქმედი ხისაგან გამოჭრილი პირველი ჯვარი აღმართეს. მცხეთის ჯვრის ხუროთმოძღვრება შეძლო საერთო კომპოზიციურ სტრუქტურაში მოექცია მთის ის მონუმენტური მასივი, რომელზეც ტაძარია აღმართული. ამდენად, მცხეთის ჯვარი, ლანდშაფტთან ერთიანობაში, მასთან შეხრდილი ტაძრის ერთ საერთო სილუეტად აღიქმება.

გუარამ კურაპალატის ერისმთავრობაში აშენებული ჯვრის მეორე ტაძრის გვერდით, იქ, სადაც ღია ცის ქვეშ თავის დროზე აღუმართავთ ქართველთა, სომეხთა და აღბანელთა საერთო სიწმიდე – ხის მონუმენტური ჯვარი. გუარამ კურაპალატის ძეგლმა – სტეფანოს ქართლის პატრიკოსმა და დემეტრე ვიპატოსმა სრულიად ორიგინალური გუმბათიანი ტაძარი ააგეს. ამ ტაძრის ინტერიერში მოაქციეს საერთო კავკასიური სიწმიდე – პირველადმართული ჯვარი, რომელიც მისთვის საგანგებოდ აგებულ ოქტოგონზე იდგა. ეს ისტორიული სიწმიდე დღეს საფუძველად ეკლესიის სახელდებას (ხურ. 103-109).

გ. ზუბინაშვილის მოსაზრებით, მცხეთის ჯვრის წინამორბედა ნინოწმინდის სა-
ებისკაპოსო ტაძარი, სადაც პირველად განხორციელდა პასტოფორიუმებით ფლანკარ-
ებული ხალვათი შიგა სივრცის ცენტრალურ-გუმბათიანი სტრუქტურა. მცხეთის
ჯვრის ხუროთმოძღვარმა გაითვალისწინა ის ხარვეზები და უზუსტობანი, რაც ნინოწ-
მინდის არქიტექტორმა დაუშვა თავისი ნაწარმოების მშენებლობის დროს და მხატვ-
რულ-კონსტრუქციული თვალსაზრისით სრულყო მცხეთის ჯვარი. შიგა სივრცის
სრულიად ახლებური ორგანიზაციის მკაფიოებით, არქიტექტურული მასების პარმო-
ნოული ურთიერთშეთანხმებით და გაწონასწორებული სიმეტრიულობით, მწკობრი
დეკორაციული სისტემით, მცხეთის ჯვარი ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ
საკულტო ხუროთმოძღვრებაში ცენტრალურ-გუმბათიანი არქიტექტურის საეტიპო
ნაწარმოებია.

მცხეთის ჯვრის გვერდის საფუძველს შეადგენს კუთხის სათავეებიანი ტეტრაკონქი.
ნინოწმინდისაგან განსხვავებით, ეს პასტოფორიუმები რადიალურად კი არ
ნაწილდებიან ტაძრის შიგა სივრცეში, არამედ აღმოსავლეთის და დასავლეთ
აფსიდების ორივე მხარეს თავსდებათ. ამან განაპირობა ამ დროშე ბეჭების გაჩენა.
რადგან ბეჭების გარეშე პასტოფორიუმები ევრაფრთა განაწილებდნენ აფსიდების
ორსავე მხარეს. ამან კი, გამოიწვია ცენტრული სისტემის ოდნავი დარღვევა. თუმცა,
უმზალოურად ეს არცთუ ისე მკაფიოდ გამოიხატება. შიგა სივრცეში, კვადრატის
დიგონალებზე განლაგებულია გვერდში წრის სამი მეთხედი მოხაზულობის მცირე
მოცულობის მადალი ნიშები, რომლებიც, ერთი მხრივ, პასტოფორიუმების
გასასვლელებს წარმოადგენენ, ხოლო, მეორე მხრივ, ტაძრის შიგა სივრცის კუთხის
ოთახებთან მაკავშირებლებად გამოდიან. გ. ზუბინაშვილის განსაზღვრით, ამ
პასტოფორიუმებს ასეთი ფუნქციური დანიშნულება უნდა ჰქონოდათ: საკურთხევის
ორსავე მხარეს – სამკვეთლო და სადიაკონია განლაგებული, ხოლო დასავლეთი
მკლავის ორივე მხარეს ნაწილდებოდა საქალებო და მთავართა სათავეები. საქალების
თუ კათაკვეთლოა სადგომს გარედან აქვს დამატებითი კარი დატანებული. საქალების
ინტერიორში დაცული წარწერის ცნობით, ამ პასტოფორიუმის მშენებლობა მხევალ
თემესტას თავისი საფასით განუხორციელებია. ეს უაფსიდო კვადრატული ფორმის
სათავეები ჯერული თალებით არის გადახურული და მათი კედლების სისქეში ღრმა
ნიშებია შეტრილი.

ტაძრის მთორგანიზებელ ბირთვს შეადგენს კვადრატი, რომელზეც გუმბათის
რეწახნაგა ყელია აღმართული. კვადრატთან წრესთან მთახლოებულ გარშემო-
წერილობაზე გადასვლა განხორციელებულია ტრომპების სამი რიგით. პირველი რიგის
ღილი ტრომპები კვადრატს რეკუთხედად გადააქცევს. ამ რეწახნაგზე აღმართულია
გუმბათის ყელი, რომელშიც მხარეების დამხრობით ოთხი სარკმელია გაჭრილი. ამ
სარკმელთა ღიობების ხვეთ პატარა ხომის ტრომპების კედლე ორი მწკრივი
ნაწილდება. მათი საშუალებით რეწახნაგი თექვსმეტად ნაწვევდება, ხოლო
ტრომპების ბოლო დამამთავრებელი მწკრივი თექვსმეტ წახნაგს ოცდაათორმეტ
წახნაგად გადააქცევს. მასზე დამყარებულია გუმბათის ნახევარსფერული გადახურვა.

ტაძრის ორი შესასვლელი აქვს, რომლებიც განეე ღერძზე, ჩრდილოეთის და

სამხრეთის აფხიდების შეერილებში, ერთმანეთის პირისპირ სიმეტრიულად არიან განლაგებულნი. ასეთი გადაწყვეტა მნახველს საშუალებას აძლევდა ერთბაშად აღეჭრა ტაძრის შიგა სივრცე, რომლის მწყობრი განვითარება ხემოდან ქვემოთ სივრცობრივი მონაკვეთების თანდათანობითი ჰარმონიული ჩართვით ერთი მთლიანი, მკაცრად გაწონასწორებული ორგანიზმის სახით გამოიხატებოდა. აღმოსავლეთით, საკურთხევლის აფხიდში გაჭრილი სამი სარკმლით უხედა განათებული საკურთხეველი შიგა სივრცეში სრულად გამორჩეულ დომინანტად აღიქმებოდა. ამ შთაბეჭდილებას აძლიერებს ტაძრის სამი დანარჩენი მკლავის შედარებით ნაკლები ძალით განათება, სადაც წრის სამშეთიხედიანი სანახევროდ დაჩრდილული ნიშები ინტერიერში მკაფიოდ გამოიყოფიან.

შიგა სივრცის ორგანიზაცია კარგად გამოიხატა ტაძრის გარე მასებში. სწორედ აქ გამოხინდა ის ძირითადი განსხვავება ამავე ტიპის სომხურ არქიტექტურის ნიმუშებთან. სადაც გარე მასები ერთ საერთო ოთხკუთხა აბრისშია ჩაწერილი და, მცხეთის ჯერისაგან განსხვავებით, არავითარი შევრდილები არ გააჩნიათ.

მცხეთის ჯერის და მისი ტიპის ძეგლთა წრეში კი ვხვდებით საერთო ოთხკუთხედიდან აფხიდების შეერილებით გამოყოფას ოთხივე ფასადზე, სადაც ბეჭდით ოდნავ დაგრძელებულ ფასადებზე პასტოფორიუმების არსებობა ორ-ორი ღრმა ნიშით აღინიშნება.

აღმოსავლეთის ფასადის არქიტექტონიკა სრულად საგანგებოდ არის მცხეთის ჯერის ხუროთმოძღვრის მიერ გააზრებული. ღრმა სამკუთხა ნიშებით ფლანკირებული სამწახნაგა შევრდილები, სამი სარკმლის თავსართით წარმოქმნილი უწყვეტი დეკორაციული ზოლის ზედა მონაკვეთში, რომლებიც ვახის ფოთლების და ყურძნის მტკეწების მოტივით იმკობა, ტრიპტიქისდაგეარად ერთმანეთთან დაკავშირებული და კომპოზიციურად გაერთიანებული სამი რელიეფური ქანდაკებით არის აქცენტირებული. ცენტრში ხახვასმული ღირსებით გამოიხატება ქართლის ერისმთავარი სტეფანოს პატრიკოსის მაცხოვრის წინაშე მუხლმოყრით გამოქანდაკებული, მისგან მარჯვნივ, მაცხოვრისაკენ ედრებით მუხლმოყრილი – დემეტრე ვაპატოსი, ხოლო მარცხნივ – აღრნერსე ვაპატოსი კვლავ მაცხოვრის მიმართ ედრებით მუხლმოყრილი გამოიხატება თავის მკარეწლოვან მემკვიდრესთან – ქობულთან ერთად. დემეტრეს და აღრნერსეს ქანდაკების ზედა მონაკვეთში განაწილებულია მფარველი ზეცოური ძალები – მთავარანგელოზები. ზეცაური მფარველების ცენტრისკენულად დამხრობილი რელიეფები ქტიტორულ ქანდაკებებს პირამიდულ აღნაგობას ანიჭებს.

კვლევის მთავარი მისასვლელი – სამხრეთი ფასადი საგანგებოდ იმკობა რელიეფური ქანდაკებებით. აქ არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ტაძრის გახსნილი კარიბჭის შიგნით, კარის დიობის ტიმპანზე გამოკვეთილ ჯერის ამადლებს ქანდაკებას, რაც ახრიობრივად ეხმარება ჯერის განდიდების იმ თემას, რომლის სახელობაზეც არის მცხეთის ჯვარი აგებული.

შვერილის ცენტრალურ წახნაგზე და ღრმა ნიშების კედლის სიბრტყეებზე ქტიტორთა ქანდაკებები გამოკვეთილია, რომელთა მხოლოდ ერთი ნაწილის გარჩევა ხერხდება. აქვე ე. წ. „საქალებოს“ გარედან შესასვლელი კარის არქიტრავზე,

წიწვოვან გვირგვინში ჩაწერილი მაცხოვრის მკერდამდე გამოსახულებას ორი ანგულოზი აღამაღლებს. ამავე შეკერილის გასწვრივ გამოუსახავეთ ქობულ სტეფანოზი, ხოლო გუმბათის ყელის წახნაგზე მცხეთის ჯერის ხუროთმოძღვრის მუხლმოყრით გამოსახული ქანდაკება მოუთავსებიათ. მცხეთის ჯერის დასავლეთი და ჩრდილოეთი ფასადები არც ქანდაკებებით და არც რაიმე დეკორით არ ირთვება. ამის მიზეზია გუარამ კურაპალატის მიერ 544/45-566 წლებში აშენებული მცხეთის ჯერის მცირე ტაძარი, რომელიც ჯერის დიდი ტაძრის ჩრდილოეთი ფასადის წინ არის მოთავსებული და ეს ფასადი მნახველისათვის თითქმის უხილავია. ამდენად, მასზე ქანდაკებას ვერ მოათავსებდნენ. იგივე თითქმის დასავლეთ ფასადზეც, რომელიც ფრიალო კლდის პირას არის აღმართული და მისი დათვალიერება მხოლოდ შორი მანძილიდან არის შესაძლებელი. ტაძრის საერთო დეკორაციულ სისტემაში შედის თაღვლებით შედგენილი გუმბათის კარნიზი და სარკმელია განივმკლავებთან ნახევარწრიული თავსართების დეკორი.

მცხეთის ჯვარი, მისი ქტიტორული ქანდაკებების გათვალისწინებით, კარგად თარიღდება 586/87-604 წლებით. ტაძრის, როგორც შიგა სივრცეში, ისე გარე მასებში მკაფიოდ გამოვლინდა რაფინირებულად დახვეწილი ფორმების მწყობრად შეწყობილი პროპორციები. სიმეტრიულად გაწონასწორებული არქიტექტურული მასები, მხატვრულ-აზრობრივად გამომსახველი დეკორაციული სისტემა და, ამდენად, იგი კლასიკურ ნაწარმოებთა რიგში დგება.

კავკასიის ხალხთა საკრალური სიწმიდე - წმ. ნინოს მიერ პირველადმართული ჯვარი, რომელიც ქრისტიანთა გარდა არაქრისტიანული მრწამსის კავკასიელ ხალხთა სალოცავსაც შეადგენდა, მცხეთის დიდი ჯერის ინტერიერში მოაქციეს მისმა მშენებლებმა. VI საუკუნის მიწურულს აგებულ ამ სრულყოფილი საკულტო ნაგებობის ტიპი ფართოდ გავრცელდა როგორც საკუთრივ საქართველოში, ისე სომხეთში. საქართველოში ასეთი ძეგლებია: ძველი შუამთა, ატენის სიონი და მარტვილი. რომლებიც ჯერის ტიპის ძეგლებად იწოდებიან. სომხეთში - აენი, რიფსიმე, თარგმანნაკან-ქი აენ-რიფსიმეს ტიპის ძეგლებად არიან სახელდებულნი. ამირკავკასიაში გავრცელებული ამ ტიპის ფუძემდებლურ ძეგლებს წინ უსწრებს მცხეთის ჯვარი.

ძველი შუამთა მდებარეობს კახეთში, ქ. თელავიდან შევიდოდე კლდოვან რეზე, ამავე სახელწოდების უძველესი მონასტრის ტერიტორიაზე, სადაც თავმოყრილია V-VII საუკუნეების საკულტო არქიტექტურული ძეგლები.

ძველი შუამთაში ჯერის ტიპის ორი ეკლესიაა. შედარებით დიდი ეკლესია VII საუკუნის 20-იანი წლებით თარიღდება (სურ. 110). იგი რიყის ქვით არის ნაგები, როგორც ეს კახეთის ხუროთმოძღვრებისთვის არის დამახასიათებელი. ჯერის ტიპის ამ ეკლესიაში, მცხეთის ჯერისაგან განსხვავებით, საკმაოდ გამარტივებულია შიგა სივრცის ორგანიზაცია. შემცირებულია აფსიდებისა და ბემების სიღრმეები, საკურთხეულის აფსიდი მხოლოდ ერთი სარკმლით ნათდება. აქ აღარა გვაქვს საქაღვლებოთა თუ კათაკმეველითა სადგომში გარედან შესასვლელი დამატებითი კარი. კვადრატულან გუმბათის ყელზე გადასვლა ტრომპების მხოლოდ ორი რიგით არის

განხორციელებული. საერთოდ, ეს ნაგებობა მცხეთის ჯვრის მინიატურულ ასლს წარმოადგენს.

ამავე დროის მეორე, ასევე რიყის ქვით ნაგები ეკლესია უფრო მცირე ზომისაა. მისი შიგა სივრცის აღნაგობა მსგავსია მცხეთის ჯვრისა, იმ განსხვავებით, რომ აქ მხოლოდ კუთხის სამშეთხედიანი ნიშებია გამართული პასტოფორიუმების გარეშე წრის სამშეთხედიანი ნიშების არსებობა მცხეთის ჯვარში და მისი ტიპის ძველებში თუ გამართლებული იყო, რამდენადაც ისინი პასტოფორიუმების მაკავშირებელ რგოლებს შეადგენდნენ, ძველი შუამთის ამ ეკლესიაში ნიშებს მხოლოდ დეკორაციული დანიშნულება აქვს და ისინი გააჩვენებენ ძველი შუამთის პატარა ეკლესიის ხუროთმოძღვრის მიერ ამ არქიტექტურული ტიპის არსის არასწორად შეცნობას.

ატენის სიონი მდებარეობს ისტორიულ შიდა ქართლში, ქ. გორიდან 12 კილომეტრის მანძილზე, მდ. ტანას ხეობის შუა წელზე. VII საუკუნის მეორე ნახევრის ტაძარი მცხეთის ჯვრის ტიპის ძველთა წრეში ექცევა.

სიონი აღმართულია მონუმენტურ ხელოვნურ სუბსტრუქციასზე, რომლის მაქსიმალური სიმაღლე 12 მეტრია. ხელოვნური ბაქნის და გუმბათიანი ტაძრის საერთო არქიტექტურული მასების მწყობრი ურთიერთშეფარდებით ხაზგასმული მკაფიოებით გამოიხატება სიონის იმპოზანტური არქიტექტურული სილუეტი, თავისი ერთგვარად მძიმე და დამჯღარი გუმბათით (სურ. 111).

ატენის სიონმა გასული საუკუნიდანვე მიიქცია მკვლევართა ყურადღება თავისი მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანი ეპიგრაფიკული ნიმუშებით. წარწერათა დიდი უმრავლესობა ქართულია. აქვე დაცულია: სომხური, ბერძნული, სირიული, არაბული, სპარსული, ებრაული წარწერები, რაც ამ რეგიონის ინტენსიურ ისტორიულ ცხოვრებაზე მიგვანიშნებს.

ტაძრის გეგმის საფუძველს შეადგენს გუმბათქვეშა კვადრატი, მხარეების მიმართ დამხრობილი ოთხი აფსიდით, რაც შიგა სივრცეში ტეტრაკონქულ განვითარებას გუბამს. გუმბათქვეშა კვადრატიდან წრეზე გადასვლა განხორციელებულია ტრომპების სამი რიგით, სადაც, მცხეთის ჯვრის მსგავსად, კვადრატი 1/32 წახნაგად ნაწვერდება. შიგა სივრცის განვითარება ორგანიზებულია არქიტექტურული ფორმების ზემოდან ქვემოთ მიმართული მწყობრი დისნებით, მოცულობების თანდათანობითი ზრდით, ხალვათი შიგა სივრცის შექმნის მზანდასახულობით. პასტოფორიუმების წინ გამართულია წრის სამშეთხედიანი ღრმა ნიშები შიგა სივრცის ამ დამხმარე კამერების მაკავშირებელ რგოლებად გამოდიან. პასტოფორიუმების კარის დიობები ამ ნიშებშია მოქცეული. ერთადერთი გამონაკლისია სამხრეთ-დასავლეთი სათაფსი, რომელსაც, მცხეთის ჯვრის მსგავსად, კარი გარედანაც აქვს დატანებული. აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე საკურთხეველს და მის პირისპირ მდებარე აფსიდების ორსავე მხარეს ოთხკუთხა პასტოფორიუმების მოთავსებამ აქ ბუმების გამართვის აუცილებლობა გამოიწვია. ამით ოდნავ დაირღვა შიგა სივრცის ცენტრული სტრუქტურა ისე, როგორც ეს მის მკვლევართან – მცხეთის ჯვარშია (სურ. 113-115).

არქიტექტურული თემის მათგანისებულ რგოლს შეადგენს ერთგვარად მძიმე,

მასიური გუმბათი, რომლის ნახევარსფერულ მთელ არეზე, შიგა სივრცეში ქვის რელიეფური „ძლივის ჯვარი“ გამოიხატება.

ტაძრის არქიტექტურული მასები მკაფიოდ გამოხატავენ შიგა სივრცის სტრუქტურას წახნაგოვანი შეერთლებით და ღრმა ნიშებით. თუ მცხეთის ჯვარში კლდის ქარაფზე გადაკიდებულ დასავლეთ ფასადს ნიშები არ გააჩნია, სიონში. მისი მაგალითის მსგავსად, დასავლეთი ფასადი ნიშების გარეშე აგეს. თუმცა, ტაძარს ამ მხრიდან ქვოს დიდი მონაკვეთი აკრავს და ამ ფასადის დათვალიერება ყოველმხრივ იყო შესაძლებელი. ამ ნიშნითაც ჩათვალა გ. ნუბინაშვილმა ატენის სიონი მცხეთის ჯვრის მოხურ გამოკრებად, რადგან კონკრეტულ შემთხვევაში დასავლეთი ფასადის ამგვარ გადაწყვეტას არავითარი საფუძველი არ გააჩნდა.

ტაძრის ოთხივე ფასადსა და გუმბათის ყელზე მოთავსებული რელიეფური ქანდაკებები უმეტესწილად ქაოსურად ნაწილდებიან, მხოლოდ აღმოსავლეთის ფასადის შეკრალზე შეინიშნება სუსტი გამოიხატული მცხეთის ჯვრის ქანდაკებების ერთგვარი მბრძანებლობა. თუმცა, აქაც ვერ ვხედავთ რელიეფურ ქანდაკებათა ისეთ მწყობრ განაწილებას, როგორც ეს შეინიშნება მცხეთის ჯვარში.

ტაძრის შესწავლამ ცხადყო, რომ ატენის სიონის ხუროთმოძღვარი არათუ მხოლოდ ცდილა მუბაბა და შექმნა მცხეთის ჯვრის ორფული, არამედ ცალკეული კორექტივებიც შეკქონდა შიგა სივრცის ორგანიზაციაში და გარე მასების სტრუქტურაში. მან ერთგვარად შეცვალა მცხეთის ჯვრის ტრომპების მწყობრი სტრუქტურა და, ხალვათი შიგა სივრცის ილუზიის შექმნის მიზანდასახული მცდელობის გამო, ცალკეული უზუსტობებიც კი დაუშვა. ასეთმა უზუსტობებმა საგრძნობლად შეამცირა ინტერიერში განათების წყაროს ისერიფად შეღწევა, როგორც ეს მის მაგალითში – მცხეთის ჯვარშია განხორციელებული. იცვლება სარკმლისა ზომები გუმბათის ყელში და აფხიდებში. ჯვართან შედარებით, იხლუდება სინათლის წყარო, რაც ე. წ. „გარდამავალი ხანის“ არქიტექტურის საწყისი პერიოდისათვის არის დამახასიათებელი. ასეთ თვალსაზრისთან სრულ თანხვედრაშია სიონის უძველესი წარწერების ცნობები. ირკვევა, რომ ატენის სიონის მამულებელია ვარაზ ქართლის ერისმთავარი, მისი ძე – ნერსე, რომელიც ქართლის მოქცევის ქრონიკაში „დიდ ერისმთავრად“ მოიხსენიება. ნერსეს ძე – სტეფანოს მამფალი – „ქართველთა და მგრეღთა ერისთავთ-ერისთავთა უფალი“ – ქტიტორთა უმცროსი თაობის წარმომადგენელია. ნერსესა და სტეფანოსის ქტიტორული ქანდაკების ნააღვთიარზე, X საუკუნის მკორე ნახევარში ნერსე ერისმთავრის ქანდაკება გაუმეორებითა და ძველი ახლით შეუცვლიათ. ვარაზ ერისმთავრის ქანდაკებას ჩვენამდე აღარ მოუღწევია.

სიონის ტრიატორიის არქეოლოგურმა შესწავლამ ტაძრის ქვეშ მოქცეული თავდაპირველი ეკლესიის ნაშთები გამოავლინა. ამ უძველესი ეკლესიის ბაზილიკური არქიტექტურული ტიპისათვის დამახასიათებელი, სიგრძე ღერძზე განეითარებული ნაგებობა, რომელიც დღევანდელ სიონს სიგრძეში სამი მეტრით აღემატება, თავდაპირველი „სიონის“ იდენტოფიკაციის საშუალებას იძლევა. სუბსტრუქცია, რომელზეც დღეს გუმბათიანი ტაძარი დგას, თავდაპირველად სიონის ბაზილიკისათვის ყოფილა აგებული. ამ ძველი ეკლესიისა და მისი ხელოვნური ბაქსის ზედა

ქრონოლოგიური ხელარი განისაზღვრა სუბსტრუქციაში ჩატრილი სამარხით – თიხის სარკოფაგით.

ცნობილია, რომ ქართლში მსგავსი თიხის სარკოფაგები მხოლოდ IV-V საუკუნეებში გამოიყენებოდა. ისინი VI საუკუნიდან საერთოდ გამოდიან ხმარებიდან. ამ უძველესი, თავდაპირველი ეკლესიის კუთვნილი სხვადასხვაგვარი არქიტექტურული ელემენტები, რაც გათხრების შედეგად გამოვლინდა, ტაძრის მშენებლობას V საუკუნის შუა წლებით განსაზღვრავს.

საყურადღებო ცნობის შემცველია VI საუკუნის ერთი სირიული ეპისტოლარული წყარო. მასში საქართველოში არსებული ტანას, ანუ ატენის მონასტერია დასახელებული. წყაროს ეს ცნობა იმ უძველეს ტაძართან არის იდენტიფიცირებული, რომელიც ჯერ კიდევ VI საუკუნეში მოიხსენიეს სირიელმა ბერებმა და უდავოდ არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე გამოვლინდნ სიონის ძველ ბაზილიკას გულისხმობს. ივ. ჯავახიშვილის ის დაკვირება, რომ ატენის სიონი თავდაპირველად ღერეთისმშობლის მიძინების სახელზე აგებული ბაზილიკა უნდა ყოფილიყო, არქეოლოგიური გათხრების შედეგებით დადასტურდა.

ატენის სიონმა გასული საუკუნიდანვე მიიქცია მკვლევართა განსაკუთრებული ყურადღება. რამდენადაც მასთან დააკვირეს ქართული და სომხური არქიტექტურის ურთიერთგავლენების პრობლემა. გასული საუკუნის ცნობილმა მკვლევარმა, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერემ ასეთი მოსაზრება გამოთქვა: კავკასიის არქიტექტურა ერთი საერთო მიმდინარეობაა, სადაც წამყვანი როლი სომეხ ხუროთმოძღვრებს უნდა მივაკუთვნოთ. ასეთი რწმენის საფუძველს აძლევს ატენის სიონის სომხურენოვანი სამშენებლო წარწერა. სადაც უროვნებით სომეხი თოდოსაკი თავს სიონის მამულებლად აცხადებს. აქედან, დიუბუას დასკვნით, კავკასიაში ახალ ხუროთმოძღვრულ თემებს სომეხები ქმნიდნენ და მათ მიუბოებლ ქართველებსაც უშენებდნენ.

კიდევ უფრო შორს მადის ევნის უნივერსიტეტის პროფესორი ი. სტრუვიცკი. მისი რწმენით, სომეხ ხუროთმოძღვრებს არა მხოლოდ ქართველები უნდა უმადლოდნენ, არამედ ევროპის შუა საუკუნეების არქიტექტორებიც. ამის მაგალითად მოაქვს ევროპული საკულტო თუ საერო ნაგებობების მსგავსება სომხეთის ისეთი მოწინავე ძეგლებთან, როგორებიცაა, სტრუვიცკის დრმა რწმენით, რიესამეს, გაიანეს, ქუთაისის ბაგრატის (sic), ანანურის (sic) და სხვა მრავალი, რომელთა შორის ბევრი ქართულია.

ამ ბოლო პერიოდის სომეხი მკვლევრები შეეცადნენ დამატებითი არგუმენტები მოეპოვებინათ დიუბუა-სტრუვიცკის თეორიისათვის. 1937 წელს მცხეთის ჯვრის გვიანი ხანის კანკელის დამლის დროს სამშენებლო მასალაში გამოვლინდა ქვის კვარცხლბეკი, რომლის წინა პირზე მცხეთის ჯვრის ქტორები მოიხსენიებიან ქართულ ასომთავრული შრიფტით ამოკვეთილ წარწერაში. გვერდით წახნაგზე ამოკვეთილია სომხური პილიგრიმული მინაწერა, რომლის დასასრულის ამოკვეთილია დიდი სიისის სომხური (ა)–ს წითლად შეღებილი გრაფემა. პ. მურადიანის რწმენით, ეს სომხური ასონიშანი მცხეთის ჯვრის ხუროთმოძღვრის სახელის ინიციალია, რომელსაც კონფესიონალური თვალსაზრისით, უფლება არ მიეცა თავისი სახელის

მოლიანად დაწერისა. პ. მურადიანი ასეთ კითხვას უსვამს თავის მკითხველს: ეინ უნდა ყოფილიყო ის სომეხი ხუროთმოძღვარი, რომელიც ქართლში მოღვაწეობს და მცხეთის ჯერის ტაძრის ძეგლებს აშენებს და, რომლის სახელიც „თ“-ზე იწყება. ასეთად მაინცა თოდოსაკი, რომელსაც, პ. მურადიანის რწმენით, ჯერ მცხეთის ჯვარი აუგია, ხოლო შემდეგ ატენის სიონი. ეს თვალსაზრისი კიდევ უფრო განავრცეს თანამედროვე სომეხმა მეცნიერებმა.

თოდოსაკის მიერ ატენის სიონის მაშენებლის რეალურობა ეჭვის ქვეშ დადგა, როდესაც სპეციალურად იქნა შესწავლილი დავით გარეჯელის ცხოვრების ამსახველი ციკლი, გარკვეა, რომ ეროვნულ წმინდანთა ინსტიტუტის ფორმირების საწყისი პერიოდი – IX საუკუნის მეორე ნახევარი – საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის გარკვეულ ფაზას ემთხვევა. ერთიანი ცენტრალიზებული სახელმწიფო აპარატის ფორმირების პროცესში აუცილებელ პირობას შეადგენდა მისი იდეოლოგიური საყრდენის – ეკლესიის ავტოკეფალიის ისტორიული საფუძვლების ჩვენება, რის შესაძლებლობასაც იძლეოდა ეროვნული წმინდანები. ამ წმინდანთა რიგში ექცევა დავით გარეჯელიც. ამ წმინდანის ცხოვრების ამსახველ, IX საუკუნის მეორე ნახევრით დათარიღებულ მოხატულობაში დავითას მხოლოდ ცხოვრებისეული თემები აისახა. 983 წლით დათარიღებულ მოხატულობაში კი დავით გარეჯელი მხოლოდ სასწაულმოქმედებით ასპექტშია წარმოდგენილი.

ატენის სიონის ერთ-ერთ რელიეფზე დავითის ცხოვრების სასწაულმოქმედება აუსახავთ (სურ. 116). ამ რელიეფს ახლავს ავტორის – თოდოსაკის სომხური შრიფტით ამოკვეთილი ხელმოწერა. ამდენად, ეს რელიეფიც და მისი ავტორიც მხოლოდ X საუკუნის მიწურულით უნდა დათარიღდეს.

თოდოსაკის სომხური სამშენებლო წარწერის შესწავლამ გარკვეა, რომ იგი მხოლოდ X საუკუნის მიწურულისათვის უნდა ამოკვეთათ ტაძრის კედელზე, რადგან ამ სომხურ გრაფიკებს ჩაუკვეთათა და რამდენიმე ადგილზე გაუწყვეტია IX და X საუკუნეების ქართული პალიოგრაფიული მინაწერები. ტაძრის ფასადზე ამოკვეთილი გერგოუმ ერპასანის ძის სომხური წარწერა კი გაუწყვეტს, რომ ატენის სიონის ქანდაკებების ერთ-ერთ ავტორს – გერგოუმს ტაძარი მაშინ შეუქმნა, როდესაც ბაგრატ III-მ თავის დედას – დედოფალ გურანდუხტს უფლისციხე წაართვა. როგორც ირკვევა, ეს ფაქტი 984-997 წლებში ახლო ხანებში მომხდარა, რაც ატენის სიონის სარესტრაციო სამუშაოების თარიღსაც გამოხატავდა. ამდენად, თოდოსაკი არათუ მცხეთის ჯერის, თვით ატენის სიონის არქიტექტორიც კი არ აღმოჩნდა. ეს ფაქტი მექანიკურად გამორიცხავდა დიუბუა დე მონპერეს და სტრუგოვსკის იმ თეორიას, თითქოს ქართველი ხუროთმოძღვრებმა მხოლოდ ეპიგონურ დამოკიდებულებას ამჟღავნებდნენ სომეხ არქიტექტორთა მიმართ.

ატენის სიონის დეკორაციულ სისტემაში ძირითადად სამი სხვადასხვა პერიოდის რელიეფური ქანდაკებები და ჩუქურთმისა ჩართული. მათ შორის უძველესია წყალსატყეზე დაწვეული ირმები (სურ. 112), სენზურის სიმბოლური გამოსახულება და ანთროპო-მორფული კაპიტელები, რომლებიც თავდაპირველი ბაზილიკის ქანდაკებების მეორედ გამოყენების მაგალითია. ეს რელიეფური ქანდაკებები

სტილისტური-კონოგრაფიული თვალსაზრისით და სოუვეტურ თემათა რეგლამენტაციით V საუკუნის შუა წლებს განეკუთვნებიან. VII საუკუნისაა ორფიგურიაში ქტიტორული ქანდაკება ჩრდილოეთი ფასადის შევრილზე და ნადირობის სცენა დასავლეთ ფასადზე. სხვა დანარჩენი რელიეფები, რომელთა შორის ჭარბობს ქტიტორული ქანდაკებები, X საუკუნეში აქ ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების პერიოდისაა არიან. ეკლესიის მოდელით სწორედ ამ შეკეთების დროის ფეოდალი-რატო I ბაიუაშია გამოსახული მის მემკვიდრესთან ლიპარიტთან ერთად. რესტავრაციის დროის მოქანდაკებს განუახლებათ VII საუკუნის ქტიტორული ქანდაკებებიც, სადაც თავდაპირველად წერსე და სტეფანოზ ერისმთავრები გამოუსახავთ. ხელოსანთა შორის უხვლებით X საუკუნის მეორე ნახევრის პიროვნებების ქანდაკებებს: თოდოსაკს, გრიგორ დაპსს და გერგოუმ ერპასანის ძეს.

მარტვილის ტაძარი რაიონის ცენტრში მდებარეობს. იგი ჯვრის ტიპის ძალზე ახლო მდგომი ძეგლია, მაგრამ მისი ხუროთმოძღვარი გარკვეულწილად თემის თავისუფალ ინტერპრეტაციას გვაძლევს. მცხეთის ჯვართან შედარებით; მარტვილის მცირე ზომის ეკლესიაში მისმა ხუროთმოძღვარმა გვემის ცალკეული ნაწილების ურთიერთშეფარდების საშუალებით შეძლო შეექმნა საკმაოდ მოცულობითი, სახეიშო შიგა სივრცე. ტროჩები საფეხურიანია და ამით განსხვავდება როგორც მცხეთის ჯვრის, ისე ჯვრის ტიპის სხვა ძეგლებისაგან. მარტვილის ტაძრის გუმბათის დიამეტრი მცირეა, სამ მეთოხედიანი ნიშები, რომლებიც ინტერიერში დიაგონალურ ღერძებზე არიან განლაგებული, უფრო დიდი ზომისაა და მოცულობითია (სურ. 117).

გარკვეული ცვლილებები ჩანს ფასადების დამუშავებაშიც. შევრილები ხუთწახნაგოვანია და მათ ორსავე მხარეს განაწილებული ნიშები უფრო ღრმაა. მცხეთის ჯვრის დიკორაციული სისტემისაგან განსხვავებით, მარტვილის რელიეფური ქანდაკებები ფრინოს სახით ნაწილებიან ტაძრის აღმოსავლეთის და დასავლეთის ფასადების შევრილების ხედა მონაკვეთებში (სურ. 118). მარტვილის ტაძრის გარე მასები სახეშეცვლილია გვიანი ხანის მინაშენებით და ამით გრძივ საფასადო სიბრტყეზე ნიველირებულია შიგა სივრცის ორგანიზაცია, რაც მცხეთის ჯვრის საერთო არქიტექტურულ სტრუქტურას ითვალისწინებს. აქ აღარა გვაქვს შიგა სივრცის ორგანიზაციის გამომხატველი ის ცალკეული რეპლიკები, რაც ასე დამახასიათებელია მცხეთის ჯვრის და მისი ტიპის ძეგლებისათვის.

ტაძრის აღარ შემორჩენია თავდაპირველი გუმბათი და იგი მალაყელიანი გუმბათით არის შეცვლილი. X საუკუნეში ეკლესიისათვის დასავლეთის მხრიდან კარიბჭე მოუშენებიათ. აფხაზთა მეფის – გიორგის ხეობაში, X საუკუნეში, მარტვილის ტაძარი საფუძვლიანად გადაუკეთებიათ. გრძივ კედლებზე თავის დროზე გამოხატული შევრილები და ღრმა ნიშები კედლებით ამოუკისიათ და სწორ სიბრტყეებში მოუქცევეთ. დასავლეთით მოუშენებიათ ექვტერი. სტილისტური თვალსაზრისით, ტაძრის აღმოსავლეთის და დასავლეთის ფასადების შევრილებზე განაწილებული რელიეფური ქანდაკებები X საუკუნის ნაწარმოებებია. ამაზე მოგვანიშნებს ქანდაკებათა კეთის მანერა, რომელშიც მკაფიოდ გამოიხატა მოცულობითი ფორმების გადმოცემის ტენდენციები. აგრეთვე, სოუვეტურ თემათა რეგლამენტაციის ის ფორმა, რომელიც

VII საუკუნის ეკლესიათა საფასადო დეკორში არ გვხვდება და მხოლოდ X საუკუნისათვის არის დამახასიათებელი.

ამგვარად, მცხეთის ჯვრის ტიპის არქიტექტურული ძეგლების გავრცელების არეალი მოიცავს ქართლის, კახეთის, სამეგრელოს რეგიონებს. ეს ტიპი აფხაზეთის ხუროთმოძღვრებაში გარკვეული ცვლილებებით გამოიხატა დრანდის ტაძარში.

წრომის ტაძარი ადრეული შუა საუკუნეების ქართული საკულტო არქიტექტურის კლასიკური სტილის მეორე ეტაპის ბრწყინვალე ნაწარმოებია. ძველი მდებარეობის ხაშურის რაიონში, რკინიგზის საღვურ გომიდან 3 კმ. მანძილზე, ქართულ ნარატიულ წყაროებში წრომი მოიხსენიება ვახტანგ გორგასლის თანამედროვის - წმ. რაქდენ პირველმოწამის ჯვარცმასთან დაკავშირებით, რაც 457 წელს წრომში განხორციელებულა. V საუკუნის მიწურულს ვახტანგ გორგასალს წმ. რაქდენის ნეშტი წრომიდან გადაუსვენებია მის მიერ აშენებულ ნიქოზის მონასტერში.

ტაძრის აგების დრო, არქიტექტურული ანალიზის შედეგებთან ერთად, დახუსტებულია სამხრეთ ფასადზე ამოკვეთილი წარწერით, რომელშიც, მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით, ქართლის ერისმთავარი სტეფანოს II მოიხსენიება და ამ ნიშნითაც წრომის ტაძრის თარიღი VII საუკუნის 20-იანი წლებით არის განსაზღვრული.

ფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურის ისტორიაში წრომის ტაძრის მნიშვნელობა იმ ნიშნითაც განისაზღვრება, რომ მისმა ხუროთმოძღვარმა პირველმა განახორციელა და საკმაოდ წარმატებით გადაჭრა შუა სიერცის გახრდის პრობლემა. თუ ჯვრის ტიპის ფუძემდებლური ძეგლის გუმბათის ყელი გარე კედლების შეერთდეს და დაფრინობდეს, წრომის ხუროთმოძღვარმა ამ მხრივ სრულიად ახალი სიტყვა თქვა. როდესაც გუმბათის ყელი ცალკე მდგომ ბურჯებზე დაამყარა. ამ ხერხით მნიშვნელოვნად გაზარდა შუა სიერცე (სურ. 119-124).

წრომის ტაძარი ჯვარ-გუმბათოვანი საკულტო ნაგებობაა, რომლის მორგანიხებელ ბირთვს შეადგენს გუმბათქვეშა კვადრატი. გვერით ტაძარი ე. წ. „ჩახაზულ ჯვარს“ წარმოადგენს, რაც გუმბათქვეშა კვადრატს ოთხივე მხრიდან გვერის ჯვრის მკლავების სახით. აქედან, მხოლოდ აღმოსავლეთით მდებარე საკურთხევლის აფსიდია ნახევარწრიულად შემოსასხვრული. დანარჩენი სამი მკლავი სწორკუთხაა. ტაძრის კუთხეებში დამოუკიდებელი სათაესები ნაწილდება, რომლებიც ნაგებობის საერთო სწორკუთხა აბრისიდან გარეთ გამოდიან და აღმოსავლეთი და დასავლეთ მონაკვეთებში შეერთების სახით გამოიხატებიან. ტაძრის აღმოსავლეთ მხარეს ორი ეკლესია ნაწილდება დამოუკიდებელი სათაესების სახით. დასავლეთით ნართექსია მოთავსებულია, მის ხეშით, მეორე სართულის სახით გამართული ღია პატრონიკნით.

გუმბათის რეაჩახნაგოვანი ყელი, რომლის მხოლოდ ნაშთებია დარჩენილია, ცენტრალური კვადრატის პირველი რიგის დიდი ტრომპებით დანაწევრებულ რეაჩახნაგზე ყოფილა აღმართული. რეალურია ის ვარაუდი, რომ ტრომპების კედლე ორი რიგით რეაჩახნაგი ჯერ თექვსმეტ წახნაგად, ხოლო შემდეგ ოცდაათიმეტ წახნაგად გადაიქცეულა.

ის კონსტრუქციული სიახლე, რაც წრომის ხუროთმოძღვარმა პირველმა

განახორციელა ოთხ თავისუფლად მდგომ ბურჯზე გუმბათის გამართვით, საშუალებას იძლეოდა ინტერიერის ხალვათი სიერცის შესაქმნელად. ასეთი კონსტრუქციული გადაწყვეტით მიღწეული სიახლე იყო ის შთამბეჭდავი შედეგი, რაც ტაძრის გრანდიოზული შიგა სიერცით გამოიხატა. ასეთი სიახლე იმთავითვე იქცევა მნახველთა ყურადღებას და სპირიტუალური განცდით განაწყობდა მლოცველს.

ამ კომპლექს კიდევ უფრო აძლიერებს წრომის ტაძრის სამშენებლო მასალის ზედმიწევნით სუფთა თლა, ბრწყინვალედ გამოყვანილი თაღები, სხვადასხვა არქიტექტურული მასების მწკობრი პროპორციები, ერთგვარად მსუბუქი, თავისუფალი სიახლეათის შეგრძნებით ზეატყორცნილი არქიტექტურული მასები. საკუთრიველთა აფხიდს პასუხობს და აწონასწორებს ღია პატრონიკები.

ტაძარი უხეად ნათდება განიერი სარკმლებით და მრგვალი ღიობებით. შიგა სიერცის მხატვრულ გადაწყვეტაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს საკურთხეველის აფხიდის კონქის მოხაიკა და კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები. VII საუკუნის ეს მოხაიკა „კანონთა ბოძების“ თემას გამოხატავს, ხოლო კედლის მხატვრობას „ჰეტამასიის“ სიმბოლიკა განუსახიერება.

წრომის ტაძრის ვარე მასები კარვად პასუხობს შიგა სიერცის ორგანიზაციას. აღმოსავლეთ ფასადზე ეს გამოიხატა საკურთხეველის აფხიდის ორივე მხარეს სამკვეთლისა და საღიაკონეს შორის ღრმა სამკუთხა ნიშების ჩაკვეთით. ამით კედელი განატვრია ზედმიწე მასისაგან. ამავე ღროს, მკათიოდ გამოიყო ტაძრის საკრალური ნაწილი - საკურთხეველი და ასეთი მხატვრულ-კონსტრუქციული გადაწყვეტით საფუძველი დაეღო აღმოსავლეთი ფასადის მხატვრულ გაფორმებას. ასეთი ღრმა, გეგმაში სამკუთხა დანრიდლოლი ნიშებით აქცენტირებულია საფასადო სიბრტყე რომლის შუა ნაწილში საკურთხეველის ერთადერთი განიერი სარკმელია გაჭრილი. ნიშები და სარკმლის ზედა მონაკვეთები ერთ სიმაღლეზე განაწილებული თაღებით ფორმდებთან და მკათიოდ გამოსახებთან საფასადო სიბრტყეზე. სამკუთხა ნიშებში ჩამღდარია შეწყვეტებული სვეტები, რომელია პოსტამენტებზე, როგორც ფიქრობენ, თავის ღრისე მრგვალი ქანდაკებები უნდა მდგარიყო.

წრომის დეკორაციული სისტემა თავშეკავებულია და, ფაქტობრივად, გრაფიკულ-ხასოვანი სტილით შესრულებული დაბალი რელიეფით გამოიხატება. აქ ვხვდებით: გომეტრიულ წესდებს, სამკუთხედებით ჩაკვეთილი მოტივით შემოუღლი წრეებს, სარკმლითა თავსარიების დეკორად გამოყენებულ კონცენტრირებულ წრეებს. ფაქტად ნაკვეთი იქვანარეული დეკორით ირთება კარის ღიობების წირთხლები და ზედანები. „აყვავებული“ თუ „ძლევის“ ღერებით იმკობა კარის ტემანები. ეს თემები გვხვდება ფრანკონის ქვემოთ არსებულ არეზე, ნარაიქის კონსტრუქციებსა და კონსოლებზე. შიგა სიერცის მოსართავ ელემენტებად გამოდის აგრეთვე პასტოფორიუმების და ნარაიქის ღერული და სხივანა გადახურებები.

ამგვარად, წრომის ტაძრის ხუროთმოძღვარმა ქართული ხელოვნების ისტორიაში პირველმა განახორციელა თავისუფლად მდგომ სვეტებზე დამყარებული გუმბათ-ქვეშა კვადრატის კონსტრუქცია, რაც მნიშვნელოვანი სიახლე იყო ქართული ხელოვნების განვითარების მოცემული მონაკვეთისათვის. აქ პირველად შეიქმნა აღმოსავლეთი

ვასაღის დეკორაციული სისტემის ის ტიპი, რაც მომდევნო ხანის ქართული ხუროთმოძღვრების საფუძველი გახდა.

იშხნის კათედრალური ტაძარი მდებარეობს საქართველოს უძველეს ისტორიულ პროვინციაში – ტაოში, მდ. ჭოროხის მარჯვენა შენაკადის, ოლთისის წყლის მარჯვენა ნაპირზე, მაღალი მთის პლატოზე. თავდაპირველი ტაძარი VII საუკუნის 30-იან წლებში აუგიათ იშხნელი ეპისკოპოსის ნერსეს დროს. იშხნის ტაძრის მშენებელმა პირველმა შექმნა გუმბათიანი საკულტო ხუროთმოძღვრების სრულიად ახალი ტიპი, რომელშიც გამოიხატა ადრეული შუა საუკუნეების ქართული გუმბათიანი არქიტექტურის ყველა ძირითადი მახასიათებელი – ტეტრაკონქიდან მოყოლებული მცხეთის ჯერისა და წრომის ჩათვლით.

იშხნელმა ხუროთმოძღვარმა, წინამორბედი გუმბათიანი თემებისა და ტაძრების გათვალისწინებით, სრულიად ორიგინალურად, შემოქმედებითად გააახრა ტაძრის შიგა სივრცის სამსარეულოანი აღნაგობა, რაც ახალი სიტყვა იყო ფეოდალური ხანის ქართულ ხუროთმოძღვრებაში (სურ. 125, 126). წილიანი გარშემოსაველია და დიდი ზომის ტეტრაკონქის ბაზაზე განხორციელებული ეს არქიტექტურული ტიპი პირველად საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვრებაში ჩნდება, რამაც საფუძველი დაუდო ამ ორიგინალური ტიპის გაერცვლებას როგორც საქართველოში, ისე სომხეთში.

საყურადღებოა, რომ იშხნის ეპისკოპოსი ნერსე, რომელიც საქართველოში ამ ტიპის ტაძარს აგებს, შემდეგ სომხეთის კათალიკოსი გახდა და იქ ნერსესად იწოდებოდა. ქალკედონური მრწამსის ქადაგებისათვის სომხეთიდან გააძევეს. ამ ნერსესმა სომხეთში, ისტორიულ ვალარშაპატში, გაიმეორა იშხნის ტაძრის არქიტექტურული ტიპი, რომელიც ზუარანციის სახელით არის ცნობილი.

იშხნის ტაძარმა, გადაკეთებებს შედეგად, ჩვენამდე X-XI საუკუნეების ძველად მოაღწია.

ბანა ტაოს ისტორიულ პროვინციაში, სოფ. ფანაქის (ფენიაკის) მახლობლად მდებარეობს, მდ. ოლთისის შენაკადის ფენიაკის წყლის მარჯვენა ნაპირზე, დიდი ზომის ტეტრაკონქის ტიპის გუმბათიანი კათედრალური ტაძარი მოქცეულია მრგვალ გარშემოსაველ ვალურებაში, რომლის როგორც შიგა მხარე, ისე ფასადები პლასტრუბზე დამყარებული რიტმულად განეთარებული უწყვეტი თაღებით იმკობა. ამ თაღებს, დეკორაციული ფუნქციის გარდა, კონსტრუქციული დანიშნულებაც ჰქონდა (სურ. 127).

შიგა სივრცის ორგანიზაციაში ყურადღებას იქცევს ტეტრაკონქის ოთხივე მკლავის წინ გამართული თანაბარი ზომის ღრმა ბემები, რომელთა ოთხივე მხარეს, აღმოსავლეთისაკენ დამხრობილი აფსიდისანი ოთხი სათავისა განაწილებული. ცენტრალურ-გუმბათიანი ტაძრის აფსიდებს შორის მოქცეულია გუმბათქვეშა ბურჯები, რომლებსუდაც, პასტოფორიუმების ზედა მონაკვეთებში, სამსარეულოანი პატრონიკებიც გამართული. ტაძრის ოთხივე აფსიდის ქვედა ნაწილი კაპიტულებით დამთავრებული, მრგვალ სვეტებზე დამყარებული თაღებით არის გახსნილი, რამაც განაპირობა ტაძრის წილიანი გარშემოსაველში მოქცევა.

ბანას ტაძრის შიგა სივრცის დომინანტს შეადგენს გუმბათქვეშა კვადრატ-რომულზღვდაც, ტროიშკების საშუალებით, წრესთან მიახლოებულ პერიმეტრზე, გუმბათთა აღმართული, სინათლის ძირითად წყაროს გუმბათი შეადგენს, რომლის ყველა გაჭრილი ღიობებით, აგრეთვე აფსიდების ზედა ნაწილებში დატანებული სარკმელები ტაძრის შიგა სივრცე კარგად უნდა განათებულიყო. აფსიდების ქვედა მონაკვეთის ნაკლებად იყო განათებული. პატრონიკები, როგორც ჩანს, ტაძრის ინტერიერში შემოდწეული შუქით ნათდებოდა. გარშემოსაველელის სინათლის წყაროს მხოლოდ მისი კარის სამი ღიობი შეადგენდა.

ბანას საეპისკოპოსო ტაძრის თარიღის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთ სხვაობაა. ამის საფუძველს შეადგენს ქართული ნარატიული წყაროს ცნობა. XI საუკუნის მემატეანის – სუმბატ დავითის ძის მიხედვით, „...ამან აღარანაჲ მეფობას შინა მისსა აღაშენა ბანა. ჴელითა კერიკე ბანელისათა, რომელ იგი იქნა პირველ ეპისკოპოს ბანელი“. ეს კი ამ ტაძრის X საუკუნეში აშენებას ნიშნავდა. ამ თვალსაზრისს იზიარებდნენ ე. თაყაიშვილი, შ. ამირანაშვილი.

გ. ჩუბინაშვილის მოსაზრებით, რასაც მკვლევართა დიდი ნაწილი იზიარებს, ტაძრის შიგა სივრცის ორგანიზაცია და მისი დეკორაციული სისტემა სტილისტურ სიახლოვეს ამულავენებს იშხნის და ზუგდიდის ტაძრებთან და, ამდენად, მან ბანა VII საუკუნის ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა წრეში მოაქცია. სუმბატ დავითის ძის ცნობა კი, მკვლევრის აზრით, ამ ტაძრის მხოლოდ რესტავრაციაზე უნდა მოგვიანებდეს.

სამწვერვისი მდებარეობს შიდა ქართლში, ქარელის რაიონში, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. მცირე სიმაღლის ქედის თხემზე. VII საუკუნის 30-იანი წლების ცენტრალურ-გუმბათიანი ეს მცირე ზომის ეკლესია დაეაკებაჲ ამოხიდულ გორაზე მოხერხებულად არის აღმართული ისე, რომ შორი მანძილიდანვე იქცევეს მნახველის ყურადღებას თავისი მწვეობრი, იმპოზანტური სილუეტით.

სამწვერვისის ეკლესია გვემით „თავისუფალი ფერის“ ტაძრის საკულტო ნაგებობაა. მისი სამი მკლდეი სწორკუთხაა, ხილი საკურთხეველი აფსიდით მთავრდება. ეკლესია საფეხურებიან იმპოსტზეა აგებული, რაც მეტ ელემენტურობას სძენს პატარა ზომის ნაგებობას (სურ. 128-130).

შიგა სივრცეში. ცენტრალურ კვადრატზე აღმართულია რვაწახნაგა გუმბათის ყელი, რომელშიც სარკმელთა ღიობებია გაჭრილი. კვადრატიდან რვაკუთხედზე გადასვლა კონუსური ფორმის მაღლა ახიდული ტროიშკებით არის განხორციელებული. ტროიშკების მცირე რიგი წრესთან მიახლოებულ პერიმეტრს მოხაზავს, რომელზეც გუმბათის ნახევარსფერული თაღური გადახურვაა დამყარებული. შიგა სივრცე კარგად ნათდება გუმბათის ყელსა და ეკლესიის კედლებში გაჭრილი სარკმელების საკმაოდ ფართო ღიობებით. სამწვერვისს ერთადერთი შესასვლელი აქვს სამხრეთიდან.

შიგა სივრცის სტრუქტურა მკაფიოდ გამოიხატება გარე მასებში. ეკლესიის დეკორი მკაცრი და თავშეკავებულია. მოსართავ ელემენტებად გამოდიან სარკმელთა თავსართების რქისებურად განტოტეილი და თაღების მწკრივით შედგენილი კარნიზები, მაგრამ ეკლესიაში მთავარია მისი კარგად მოძებნილი პროპორციები,

გულმოდგინედ, მაღალპროფესიულ საშემსრულებლო დონეზე დამუშავებული ქვათ-
ლილები, თაღები და სხვა არქიტექტურული დეტალები, რომლებიც ეკლესიის
დეკორის ძალით აღიქმებიან და, პირველ რიგში, სწორედ ამით იქცევენ მნახველის
ყურადღებას.

სამწვერვისს დამატარილებელი წარწერა არ გააჩნია. გვიანი ხანის X საუკუნის
ქართულ ასომთავრულ წარწერაში მოიხსენიება ავხასთა მეფე კონსტანტინე, რომლის
ზოდაშიც სამწვერისში რუ გამოუღიათ. XV საუკუნის რესტავრაციის მაუწყებელ
წარწერაში, რომელიც სამხრეთ ფასადზეა ამოკვეთილი, მერაბ ფანასკერტელი
მოიხსენიება.

ამგვარად, ქართული არქიტექტურის აღმავლობის ხანაში, რაც VI საუკუნის
მიწურულსა და VII საუკუნის პირველ ნახევარზე მოდის, ეს პროცესი მცირე ზომის
ეკლესიებშიც გამოიხატა. სამწვერისის ცენტრალურ-გუმბათიანი ეკლესია ამის ნათელი
დადასტურებაა.

დარბაზული ეკლესიები

ამ ტიპის ეკლესიები ქრისტიანობის ადრეულ საფეხურზე შეიქმნა. ცალნაეიანი
ეკლესიების მარტივი ფორმები მათი სწრაფი აშენების საშუალებას იძლეოდა. ამ
ტიპმა ყველაზე დიდხანს გაძლო და ცალნაეიანმა დარბაზული ტიპის ეკლესიებმა
XVIII საუკუნემდე იარსება.

ნოქალაქევის მისარონის მცირე ზომის დარბაზული ეკლესია მდებარეობს
ვერისის უძველესი დედაქალაქის – ნოქალაქევის აკროპოლისის ცენტრალურ
ნაწილში. ეკლესია ყურადღებას იქცევს კონქის სუფთად დამუშავებული კედლების
ერთმანეთსე მჭიდროდ მორგებული წყობით, რომლის მსგავსი ტექნიკური ხერხები
და საშუალებანი მხოლოდ ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ არქიტექტურულ
ძეგლებში დასტურდება. ეკლესიის ინტერიერისა და ფასადების ქვები კონქის
ქვათლილების ფაქისი დამუშავებისაგან განსხვავდება. კონქში, კონცენტრირებულად
დალაგებული ქვის რიგების ცენტრში, თაღის საკეტი ქვათლილია მოთავსებული,
რომელიც კეტივს და ამთავრებს კონქის პორიზონტალზე კარგად ნიველირებულ
წყობას (სურ. 131, 132).

ცალნაეიანი დარბაზული ტიპის ეკლესიის საკურთხეველის აფსიდი საკმაოდ
განირია. კონქის სატრიუმფო თაღის ზემოთ აღმართულია საკმაოდ მაღალი
არქიტექტურული შუბლი, რასაც მხოლოდ ადრეული შუა საუკუნეების ისეთ ქართულ
ძეგლებში ვხვდებით, როგორებიცაა: კაწარეთის სამება, თბილისის ანისხატი, შიღია,
ახმეტის ღვთაება, ჭერეთი და სხვა. შუბა სივრცის ერთიანობის, მთლიანობის აღქმის
შეგრძნება ხაზგასმულია ეკლესიის კედლის სიბრტყეების დაუნაწევრებლობით.
ეკლესიის ორი კარი აქვს არქიტრავეული გადახურვით, სადაც, დასავლეთის კარზე
სიმძიმის გამტვირთველი თაღია გამართული. ეკლესიის ერთადერთი დეკორის შეადგენს
დასავლეთი კარის არქიტრავეზე ამოკვეთილი „ქრისმა“.

მისარონის ცალნაფიანი დარბაზული ტიპის ეკლესია თავისი არქაული არქიტექტურული სტრუქტურით, ქვის წყობით, დაუნაწევრებელი კედლებით, მის დეკორში უძველესი სიმბოლური გამოსახულებების – ქრისტის ხარისხით V საუკუნის მიწურულის ან VI საუკუნის დამდეგის ძველად არის მიჩნეული.

ოლთისის დარბაზული ტიპის ეკლესია მდებარეობს სოფ. კუშნის, ან ისტორიული ოლთისის განაპირას, მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, მდ. ხევ-ღრმს და ოლთისის წყლის შესართავთან. პატარა ზომის დარბაზული ეკლესია გვეგმაში ორ არათანაბარ ნაწილად იყოფა. წაგრძელებული ფორმის შუა ნაგი აღმოსავლეთით ნაღისებური მოხაზულობის აფხიდით მთავრდება. სამხრეთით ეკლესიას მიდგმული აქვს აფხიდი დაბოლოებული სტოა, რომლის ერთადერთი კოლონაზე ნაღისებური ფორმის ორი თავიუფანი დიობია გადაყვანილია. ეს წარმოადგენს ეკლესიის მთავარ შესასვლელს. დარბაზში ამ სტოას გაყვით, სამხრეთ კედელში გაჭრილი კარით შედივარია.

ოლთისის ეკლესიის განათების წყაროს შეადგენს სამი სარკმელი, რომელთაგან ერთი საკურთხეველის აფხიდშია გაჭრილი. სტოა ფართო შესასვლელით ნაიდება და მისი სინათლე ნაწილობრივ დარბაზშიც აღწევს.

აღმოსავლეთი ფასადზე საკურთხეველის აფხიდის სარკმელი განიშკლავებიანი ნახევარწრიული ფორმის თავსართით ფორმდება. ამ სარკმლის ზემოთ მოთავსებულია წრეში ნაწერიანი თანაბარმკლავებიანი „ძლევის ღვარი“. სტოას კოლონის კაპიტელის დეკორად გამოყენებულია: ვარდულები, ნახევარკვადრებით შედგენილი მოტივი, წრე-რომბების ცვრად ნაკვეთი ორნამენტით. კარნისი შედგენილია პატარა ზომის თავების მწკრივით, ქუსლების კაპიტელით და ცვრად ნაკვეთი სამკუთხედებით.

ოლთისის ეკლესიის საერთო არქიტექტურული ფორმების, მისი კომპოზიციური გადაწყვეტის, აგრეთვე, დეკორაციული სასტუქოს გათავალისწინებით, ძველი VI-VII საუკუნეთა მოგზიით არის დათარიღებული.

აკვეანება ბოლნის-დმანისის სამანქანო ვახის პირას მდებარეობს, მესხეთე კოლომეტრის ნიშნულთან, გორის თხემზე. ეკლესია გვეგმათ დარბაზული ნაგებობაა, აღმოსავლეთით დამთავრებული აფხიდიითა და სამხრეთით გამართული ორნაწილიანი ეკლესიით. დასავლეთი ნაწილი ეკლესიისა უფრო გრძელია და ცალმხრული კაპიტელი ყოფილა გადახურული. აღმოსავლეთით განაწილებულია აფხიდი და მთავრებულია კვადრატული სათავისი, რომელსაც კარო სამხრეთით აქვს.

აკვეანება ნაგებია კარგად გათლილი კვადრებით, რამაც მანს მძაღლ კვადრით ცურთ ოსტატის ხელი. ეკლესიის სიძველესე მეტყველებს ისეთი სამშენებლო ტექნიკური ხერხების გამოყენება, როგორებიცაა: ქვათლილების პირიხონტალური კედლების ცვრად ნაკვეთა, რაც ადრეული შუა საუკუნეების საკულტო ხურთიმოძიდურებაში დასტურდება. სარკმლის ნახევარწრიული თავსართები განიშკლავებიანი შეგრძელებით, მისი დეკორის ხასიათი, კარის წირთხელში სატანებელი აყვავებული ღვრის, კურთხის მტკნებებიანი ვახის და ფრთხველია სტალი, ამისიტების ფორმები წრე-რომბების მოტივით შემკული ხედაპირით მკვლევრებს საფუძველს აძლეეს აკვეანების ეკლესიის თარიღი VI საუკუნით განსახდებონ.

საქართველოში სახელმწიფოებრივი

ქვეყნის მშენებლობა

ადრეული შუა საუკუნეების ქალაქების არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენა და შესწავლა არცთუ დიდი ინტენსიურობით მიმდინარეობს. შესაბამისად, ამ პრობლემის კვლევაში თანამედროვე ქართულ სახელოვნებათმცოდნეო და არქიტექტურის ისტორიოგრაფიაში გარკვეული ხარვეზები შეინიშნება. ქალაქმშენებლობის ინტენსიური განვითარება განსაკუთრებით შეინიშნება ფეოდალიზმის განვითარების ადრეულ ეტაპზე, როდესაც მნიშვნელოვან აღმავლობას აღწევს ვაჭრობა და ხელოსნობა. ამ დროს აღმოსავლეთ საქართველოს დიდი ქალაქბა: მცხეთა, უჯარმა, თბილისი, რუსთავი, სამშვილდე, ბოლნისი, ჭერემი, დასავლეთ საქართველოში: ქუთაისი, ნოქალაქევი, შორაპანი, ვარციხე, სკანდა და სხვანი. ამ ქალაქების წარმოშობა განაპირობა გეოგრაფიულად ხელსაყრელმა გზებმა და მდებარეობამ. ისინი დიდი სავაჭრო გზების ტრასაზე ან სტრატეგიულად მარჯვე გაბატონებულ მაგილობებზე იყვნენ მოთავსებული, რომლებსაც ჰქონდათ თავდაცვითი ზღუდეები და შეიარაღებული ძალები. ქალაქის მოსახლეობის ნაწილი გაღაენის შიგნით ცხოვრობდა, მაგრამ მოსახლეობის ზრდის გამო ნაწილი ქალაქის კედლებს გარეთაც სახლდებოდა.

თბილისი. ამჟერად მხოლოდ თბილისის გამაგრების საკითხს ეხებით. ამ მხრივ, მისი ისტორია იწყება IV საუკუნიდან, როდესაც აქ არანაღვრებულ მშენებლობას და მისი დედაქალაქის მკონტროლებელი სიმეგრე შექმნიეს. სიმეგრისათვის მეტად ხელსაყრელი ადგილი მეტეხის ტაძრის მიდამოებში მდინარის ვიწრო კალაპოტო შეურჩევიათ, როგორც არქეოლოგი, ეს ადგილი გახდა V საუკუნის ბოლოს მეფე ვახტანგ გორგასლის მიერ დედაქალაქის მცხეთიდან თბილისში გადმოტანის საფუძველი. ამის შემდეგ 1500 წლის განმავლობაში ქვეყანას ცენტრი არ შეუცვლია. თბილისის დიდი ქარტეხილები დაატყდა თავს. ვინ იცის, იგი რამდენჯერ დაუნგრევიათ და აღმდგარა. ბოლო, უმაგალითო უბედურება იყო 1795 წ. ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევა, თბილისის განადგურება. ხანძარს გადაურჩა მხოლოდ რამდენიმე ეკლესია და ქალაქის გამაგრების სისტემის ფრაგმენტები. ამ სიმეგრეს შემდეგაც ბევრი რამ დააკლდა. არსებული ფრაგმენტებით ქალაქის დაცვის სისტემის წარმოდგენა შეუძლებელია. აქვე შედეგობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ ყოველ ეპოქას თავისი შესწორება შეჰქონდა არსებული ნაგებობის მილიანობაში.

არსებული ფრაგმენტებით არც ერთი ეპოქის ციხის საერთო სურათის წარმოდგენა არ შეიძლება, ძნელია სხვადასხვა დროის ფრაგმენტების ერთმანეთთან დაკავშირება. ამ ხარვეზების ნაწილობრივი შექცება შეუძლია წერილობით წყაროებს, სხვადასხვა ქვეყნის მოგზაურთა ჩანაწერებს და ჩანახატებს. ამ მხრივ, ყველაზე მეტად გვეხმარება XVIII და XIX საუკუნეების გრაფიკული მასალა, ქალაქის გეგმები. პირველი ასეთი გეგმა ვახუშტი ბერატონისაა, რომელიც შედგენილია XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში. ამას გარდა, არსებობს იმავე საუკუნის 80-იან წლებში და მომდევნო

საუკუნის პირველ ნახევარში რუსეთის მოხელეების მიერ ჩატარებული ინსტრუმენტული ანაზოშები. მცირეოდენი სხვაობებით ქალაქის გვემარების ძირითადი სურათი ეველგან ერთია.

ამ გვემებისა და ვახუშტის მიხედვით, ქალაქი შედგება სამი მონაკვეთისაგან. ესენია: კალა, სეიდაბადი და ისანი (სურ. 324-327).

კალა იყო ქალაქის მთავარი ნაწილი. მას მოკავებული ჰქონდა მტკვრის მარჯვენა მხარე. იგი მიდიანად შემოსილული იყო კომკუბანის ვალაქით. მისი სამხრეთის ხაზი იწყებოდა ნარიყალადან და მოუყვებოდა სოლოლაქის ქედს. ვალაქანი თავდებოდა კომკუბან (რომელსაც გვიანი სახელი „შაის-ტახტი“ შემორჩა). აქედან იგი მკვეთრად უხვევდა და გადიოდა ახლანდელი პუშკინის ქუჩაზე და ისევ მკვეთრი მოხვევით ე. წ. დიდიმის კართან, რომელიც მდებარეობდა პუშკინისა და ბარათაშვილის ქუჩების გადაკვეთასთან. მიემართებოდა მტკვრამდე. ამის შემდეგ, მდინარის გაყოფებით ხაზი მიდიოდა გორგასლოს მოღინამდე. აქ კი წაქეზის ხეცზე ჩამოყვდილ ვალაქანს უერთდებოდა. ამ ვალაქანს პერიმეტრში ჩართული იყო ვექსი ტემკარი.

კალას ტერიტორიაზე განლაგებული იყო მღვანა და მუფისწყულია სასახლეები, საკათედრო ტაძარი, დიდი და პატარა მოედნები, კლესიები, ქარვასლები, სავაჭრო დაწესებულებები, საცხოვრებელი სახლები და მრავალი სხვა. მათგან აღსანიშნავია მუფის მოედანი, რომელსაც ახლა ვრეკლეს მოედანს უწოდებენ. აქ თავს იყრიდა მთავარი ქუჩები, საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ იყო განიერი ქუჩებიც, მაგრამ უმრავლესობა ვიწრო იყო. ასეთი ქუჩები აკმაყოფილებდა მამონდელ ტრანსპორტს. ქალაქში იყო წყაროები, მაგრამ მთავარი კერამისკული წყალსადენები იყო. ეველაფერი ეს შუა საუკუნეების ფეოდალური ქვეყნისათვის იყო დამახასიათებელი.

ქალაქის მეორე ნაწილი – სეიდაბადი (ძირითადად შემდეგი დროის ორთაქალა) მდებარეობდა კალას გაგრძელებასზე, სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ესაა ახლანდელი აბანოების უბანი და ბაღნოლოგოური კურორტი. უკეთა რომ ვთქვათ, იგი მდებარეობდა თბორის მთასა და მტკვარს შორის. ამ მდამოებში იყო განლაგებული აგრეთვე წაღკოტად წარმოსახული თბილისის ბალები.

ქალაქის მესამე ნაწილი – ისანი (შემდეგი დროის აელაბარი) მტკვრის მეორე მხარეს იყო. კალასა და ისანს შორის ვიწრო კლდეებში ხიდი იყო გადებული. ისანის ვალაქანს შიგნით მცირე მონაკვეთი კვლავ ვალაქანისაა გამოყოფილი მისი დომინანტით – მკეტხის ტაძრით. მათ გარდა, ქალაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მთაწმინდის მდამოებში და აელაბრის აღმოსავლეთითაც იყო საკმაოდ მჭიდრო დასახლება. მაგრამ გამაგრების გარეშე.

კალაში, ქალაქის ძირითად ნაწილში, გამოკვეთილი იყო ციხის უბანი, სასახლის უბანი, აბანოს უბანი, ოქრომკედლების ქუჩა და სხვა. ქალაქში იყო მუფის სასახლე, რომელიც; აღწერის მიხედვით ძალიან დამაძინ იყო. იგი მარმარილოთი იყო მთავრკვეთული, შიგნით კი მოხატული, მოთქოვილი და სარკვებით იყო გაწოხილი. უკრადლექას აძეობდა აგრეთვე ქართლ-კახეთის დიდებულთა დარბაზები.

უჯარმა საქარიველის ადრეული შუა საუკუნეების ერთ-ერთი უძველესი და არქეოლოგოურად კარგად შესწავლული ნაქალაქარია (სურ. 133.). ძველი ქართული

წყაროების ცნობით, უჯარმა წინარე ქრისტიანული ხანის ქალაქია, რომელიც ზევი წ. ა. III საუკუნეში მირდატის ძემ – ასფაგურმა ციხე-ქალაქად ააშენა. ქართლის ცხოვრებაში ისიც არის ნათქვამი, რომ მეფე მირიანმა თავის ძეს – რევს საუფლისწულოდ მისცა კახეთი და კუხეთი და „დასვა იგი უჯარმასა რვე და ცოლი მისი სალომე“. ლეონტი მროველის წყაროს ცნობით, რევმა და სალომემ წმ. ნინოს დასწრეობა რომ შეიტყვეს, ქართლის განმანათლებელი უჯარმიდან მოინახულეს ბოდბეში (ბოდბე). შემდეგი ცნობით, ეახტანგ გორგასალი უჯარმაში ჯდება და „ააშენა იგი ნაშენებითა უხომითა“. ამ მშენებლობას მისი ძე – დანი განაგრძობს. არქეოლოგიურმა გათხრებმა უჯარმაში მშენებლობის სამი ძირითადი ქოროლოგიური ტიპი დაადასტურა.

უჯარმა მდებარეობს მდ. ივრის შუა წელზე. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ქალაქის ციტადელის ნაშთებმა. ციტადელი შედგება ორი ნაწილისაგან – ზედა ციხის და ქვედა ციხისაგან. ზედა ციხე სამი მხრიდან კომკუბიანი გალავნით არის შემოზღუდული. მეოთხე მხარეს ციკაბო კლდე და ოდნავი დამორებით სადარაჯო კომკი იკავება. ქვემო ციხე მთის ციკაბო ფერდზეა გაშენებული. სწორკუთხა ფორმის გალავნის ორი კვადრი პარალელურად მიმართულია მდინარისაკენ, ხოლო ქვედა კედელი მდინარის ნაპირს გასდევს.

ზედა ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში აღმართული ყოფილა დიდი ზომის ორსართულიანი ნაგებობა, ძალიან სართულზე ორ-ორი პატარა ზომის და ერთი შედარებით დიდი ზომის დარბაზით. შენობას სამხრეთის მხრიდან აქვს დატანებული თაღოვანი გადახურვით დამთავრებული სარკმელია და კარის ღიობები. ეს კი შიგა სერვისის განათების წყაროს შეადგენდა. ნაგებობის ქვედა სართულზე მოწყობილია ორგანყოფილებიანი, კამარით გადახურული სარდაფი, რომელშიც ქვის კიბით ჩადიდნენ. ეს ნაგებობა სასახლედ არის მანუელი. შიგა ციხეში შემორჩენილია აგრეთვე საცხოვრებელი და სამკურნეო ნაგებობანი. აქვეა „ჯეარაბატოსნის“ ძველი ეკლესია, რომელიც ამჟამად ორსართულიან საკულტო ნაგებობას წარმოადგენს. მათ შორის უბეგლესია ქვედა სართულის პატარა ზომის ის ეკლესია, რომელიც ერთ-ერთ ოთხკუთხა კომკზეა მიშენებული. ამ ეკლესიის აფსიდის კონქის და კონქთან მომიჯნავე თაღები მკვეთრად გამოხატული ნალისებური ფორმისანი არიან.

ეკლესია შიგნიდან თლილი ქვითაა ნაგები. გარედან კი ისეთივე მასალა, შედარებით უხეშად ნათალი კვადრები გამოიყენება, რომლითაც ნაქალაქარის გალავანი და ოთხკუთხა კედლებია აგებული. ეკლესიის ზედა, მეორე სართული ე.წ. „გარდამავალი ხანით“ – IX-X საუკუნეთა მიჯნით თარიღდება. ამავე პერიოდს განეკუთვნება ეკლესიისა და გამაერთიანებელი ფასადი, დიდი თაღით აღმოსავლეთ მხარეს და ორი სამკუთხა ნიშით. შემდგომ პერიოდში, სავარაუდოდ, XVIII საუკუნეში ეკლესიისათვის გვერდითი სადგომები მოუშენებიათ. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ქვედა, უბეგლესი ეკლესია ეახტანგ გორგასლის პერიოდს განეკუთვნება.

ყურადღებას იქცევს მთის დამრეც ფერდობზე აგებული გალავანი, რომელშიც ორივე მხარეს შეგვირდების სახით გამოხატული ოთხკუთხა ბურჯებია ჩართული. გალავნის ქვეს წყობა პორიზონტალურია, რაც კლასიკური ხუროთმოძღვრებისათვის

არის დამახასიათებელი. ქეები ხან გრძივად იდება, ხან კი წყობის სიღრმეში შედის. გაღაენის კომკები ორ და ცალკეულ შემთხვევაში სამსართულიანია. ხეშით გამართულია კბილანებით შემოხლულული საბრძოლო ბაქანი. სართულშუა გადახურვა ხის კოჭებს ეყრდნობოდა. კომკებს არც ბუხრები აქვთ და არც ქვის კბე. ვარაუდობენ, რომ ხის გადასატანი კბეები გამოიყენებოდა. გარეთა მხრიდან კედლები ყრუა. სამაგიეროდ, ქალაქის მხრიდან ყოველ კომკს ნალისებური მოხაზულობის თაღოვანი კარ-სარკმელი აქვს.

უჯარმის ციხე-ქალაქი მაღალკვალიფიციური ხუროთმოძღვრის ჩანაფიქრს შეადგენს და აღრული შუა საუკუნეების საერო ნაგებობათა მოწინავე ძეგლია შირის იმკედრებს ადგილს. ეს კარგად ჩანს ნაქალაქარის საერთო გვერდებში და საშემსრულებლო კულტურის მაღალ დონეში.

ციხეკოვცი, რომელიც ნოქალაქეის და არქეოპოლისის სახელითაც არის ცნობილი, ვერისის (დახიკის) სამეფოს დედაქალაქი იყო IV-VIII საუკუნეებში. ციხეგოლი სენაკის რაიონში მდებარეობს. ქალაქი გაშენებული ყოფილა მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირზე, როგორც დაეკებაზე, ისე მთის ფერდობზე და მთის შწკრევალებზე. ეაკეზე განლაგებული ყოფილა ქალაქის მთავარი ნაწილი – მეფე-დელოფალია საცხოვრებელი. ფერდობზე გარნიზონი ყოფილა დაბანაკებული, ხოლო ხეშით მოთავსებული იყო ციტადელი.

ლეონტი მროველის წყაროს ცნობით, ციხეგოლის ისტორია იწყება ძველი წ. ა. III საუკუნიდან, როცა იბერიის მეფე – ფარნავაზი კოლხეთში გადასულა და ქუჯისათაქის ერისთაობა მოუცია. ამ წყაროს ცნობით, ქუჯის ასე მოემართავს ფარნავაზისათაქის: „შენ ხარ შეფი თათა მათ ქარილისათა, და შენ გმართებს უფლიობა სიქი“. აქედან ვერება საფუძველი ქარილისა და დახიკის კონსოლიდაციას, რომლის ფისიკურ გამოხატულებას შეადგენდა ერისთავ ქუჯის მიერ ციხეგოლის (ქუჯის ციხის) მშენებლობის განდიოხული მასშტაბები (სურ. 134).

რომის იმპერიის ექსპანსიის შედეგად კოლხეთის სამეფო სუსტდება. ახალი წ. ა. III საუკუნიდან კი თანდათან იკრებს ძალებს და IV საუკუნის დამდეგიდან საფუძველი ვერება დახიკის სამეფოს განმტკიცებას.

პროკაზი კესარიელის ცნობით, „ძლიან გამაგრებული არქეოპოლისი... არის მთავარი და უდიდესი ქალაქი დასუბის ქვეყანაში“. ასეთი ქვეყნის დედაქალაქი, ცხადია, მნიშვნელოვანი საერო ნაგებობა უნდა ყოფილიყო. ქალაქის რთულ რელიეფზე გაშენებამ გამოიწვია მის სათანადოდ გამაგრებაზე სრუნვა. თავდაპირველად, ქალაქისათაქის ქვის ერთი გაღაენი შემოეულიათ. მდინარის მხარეს, ქალაქის რელიეფის თავისებურების გამო, მხოლოდ ერთი გაღაენიც კმაროდა მის დასაცავად. სამაგიეროდ, სამხრეთით შესაძლო იყო მომხიურს ადვილად გადაღობა მდინარე. ასეთივე ვითარება იყო ქალაქის აღმოსავლეთითაც. მის ქვედა დაეკებულ მონაკვეთზე, ამიტომაც იყო, რომ IV საუკუნის დასაწყისში აგებულმა გაღაენმა ველარ დაიკვა ქალაქი და V საუკუნის შუა ხანებში მთორე გაღაენი დაუმატებათ. მაგრამ V საუკუნის მიწურულისათაქის კვლავ საჭიროდ უცვნიათ ციხე-ქალაქის ამ სუსტი ადგილის კიდევ უფრო გამაგრება და ქალაქის სამხრეთ და აღმოსავლეთ მონაკვეთებში საკმაოდ განიერი, 2,5 მეტრი სისქის კედელი

შეზავლეს. ასეთი დაცვის აუცილებლობას ის მნიშვნელოვანი ფაქტორი შეადგენდა, რომ მტერს მხოლოდ ამ მონაკვეთში შეეძლო სამხედრო ტექნიკის – კედლების სანგრევი მანქანების გამოყენება. საბოლოოდ, VIII საუკუნის 30-იან წლებში არაბთა სარდლის – შურვან ყრუს (სხვა თვალსაზრისით მუჰამედ იბნ მურვანის) მრავალრიცხოვან ლაშქარს ველარ გაუძლო ქალაქის დაცვამ და დაეცა.

ქალაქს ორი კომპარია ჰქონია, ერთი სახმელეთო, რომელიც ქვედა ტერასის აღმოსავლეთით, ცენტრში მდებარეობდა, მეორე – სამდინარო, მდ. ტეხურაზე გვირაბის სახით იყო გამართული, რომელიც თავსა და ბოლოში დატანებული კარებით იყო დაცული და გამაგრებული.

ქალაქის ქვედა ტერასაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მეფეთა ორი სასახლის ნანგრევები გამოვლინდა. გარკვეა, რომ ერთი IV საუკუნის ორსართულიანი სასახლე ყოფილა, რომელიც ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთით აუგიათ. მისი დანგრევის შემდეგ, VI საუკუნის დასაწყისში, მეორე, სამსართულიანი სასახლე აუშენებიათ ქალაქის ქვედა ტერასის შუა მონაკვეთში, სამეფო რეზიდენციაში. აქ არის მოქცეული ქალაქის მთავარი ეკლესია და სხვა საერო ნაგებობანი. მეფის ეს რეზიდენცია გალაქით ყოფილა ცალკე შემოსილული, რომლის კომპლექსს ჰირველ სართულში თავიდან კომპარია გამართული.

ქალაქის ქვედა ტერასაზე ოთხი სხვადასხვა სახის ეკლესია ყოფილა აგებული. აქედან ერთი თავდაპირველად სამხევანი ბაზილიკა ყოფილა, ხოლო შემდეგ გუმბათიან ეკლესიად გადაუკეთებიათ. ფერდობზე მდგარი ერთი დარბაზული ტაძის ეკლესია, როგორც ვარაუდობენ, გარნიზონისათვის ყოფილა აშენებული. ერთი ეკლესია კი ციტადელის ცენტრში დგას. ქალაქის ცენტრში გადარჩენილია ორი აბანო, რომლებსაც ჩვენამდე ნანგრევების სახით მოუღწევიათ. ერთი მათგანი, კაპიტალურად ნაგები, რომელიც ქალაქის დასავლეთით მდგარა, როგორც ვარაუდობენ, მეფე-დიდებულთათვის უნდა აეშენებინათ. მეორე, ქალაქის სამხრეთით, განაპირას მდებარე აბანო, გარნიზონისათვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. ამასთან ერთად, ქალაქის სხვადასხვა ნაწილებში მდგარა როგორც საცხოვრებელი, ისე სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები.

ნოქალაქევი – ციხეგოჯის ტერიტორიაზე ოცი წელია მიმდინარეობს არქეოლოგიური გათხრები და მისი შესწავლა-გამოვლენა ამ უძველესი ნაქალაქარის კიდევ ბევრ საყურადღებო საკითხს მოჰყენს შუქს.

ურბნისის ნაქალაქარი არქეოლოგიურად და ისტორიული თვალსაზრისით კარგად შესწავლული ძეგლია. გათხრების შედეგად აქ სამი ძირითადი ქრონოლოგიური ფენა გამოვლინდა. ესენია: ადრებრინჯაოს, ანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ნაშთები, რომელიც შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ადრეული შუა საუკუნეების ქალაქის ზღუდე.

ქართულ წერილობით წყაროებში ქალაქი ურბნისი ანტიკური ხანის უძველეს ქალაქებთან ერთად არის დასახელებული და ლეონტი მროველის წყარო მის დაარსებას ეთნარქ უფლოსს მიაწერს. ქალაქის ინტენსიური ცხოვრების დამადასტურებლად ის ფაქტიც გამოვლენილია, რომ ქართლის განმანათლებელს წმ.

ნინოს ურბნისში დაუდია ბინა. ქალაქმა, ისტორიული წყაროების ცნობით მურვან ყრუს ღაშქრობამდე იარსება. თუმცა, არქეოლოგიური მასალები გათვალისწინებით, ქალაქს მერვე გაუგრძელება ცხოვრება.

ადრეულ შუა საუკუნეებს განეკუთვნება ალიზის აგურით ნაგები ქალაქის გრანდიოზული ზღუდე, რომელშიც ჩართულია სიბრტყიდან წინ გამოწეული ნახევარწრიული მოხაზულობის დიდი ზომის კოშკები (სურ. 35). ალიზითვე ნაგები ამ კოშკების შიგა სიერცეში ნაწილებოდა ცენტრალური დარბაზები, ოთხკუთხე სათაესები, სვეტნაგებოთი ოთახები, თითოეულში დატანებული სამხერებით, ქალაქის მხრიდან გამართული შეისრული კარის ღიობებით, სარკმელებით, ბანზე ამავალი კიბეებით. აქვე გამოვლინდა სხვადასხვაგვარი სამეურნეო ნაგებობანი თონებოთ. ირკვევა, რომ ეს კოშკები გარნიზონისათვის ყოფილა გათვალისწინებული, ხოლო კოშკების ბანი მომხდურთა მოსაგერიებლად გამოიყენებოდა.

ურბნისის ნაქალაქარის ალიზის ზღუდე, არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, V-VII საუკუნეებით თარიღდება. მურვან ყრუს მერ ქალაქის განადგურებამ ძალზე გაართულა საერო ნაგებობათა ღოკალიზება. თუმცა, ნაქალაქარის დასავლეთ მონაკვეთში გადარჩენილა ალიზით ნაგები საცხოვრებელი სახლები, რომლებიც VI საუკუნით თარიღებიან. აქვე გამოვლინდა აგრეთვე ამავე პერიოდის სხვა სამეურნეო სახის ნაგებობები, რომლებიც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ასეთი ტიპის ამ ხანის საერო ნაგებობებზე.

ურბნისში მურვან ყრუს დამანგრეველი შემოსევების შემდეგ ცხოვრება კვლავ გაგრძელებულა. ამაზე მეტყველებს მიწაყრილიანი თხრილი, რაც ქალაქის დაცვის ახალ სისტემას წარმოადგენდა.

ბორჯომ-ბაკურიანის ნასოფლარები. ქალაქური ტიპის დასახლებასთან ერთად გარკვეულ ინტერესს შეადგენს ადრეული შუა საუკუნეების ნასოფლარებიც. არქეოლოგიური გათხრებით, ბორჯომ-ბაკურიანის ნასოფლარების მხოლოდ ერთი მცირე ნაწილია გამოვლენილი, ძირითადად, მათი ნანგრევების სახით. ესენია: კოშკისღელის ნასოფლარი სოფ. ლიკანიდან 3 კმ-ის მანძილზე, სვინისძირის და ნაჩხების საცხოვრებელი სოფ. ლიკანიდან 5 კმ-ის დაშორებით, ხეწის ნასოფლარი სოფ. ჭობისხევეთან, ლიკანის მონასტრის საცხოვრებელი, ტყემლოვანის ნასოფლარი თორის ნადარბაზევში და სხვა შრავალი.

დარბაზები ნაგებია ალგილობრივი მკვრივი ფიქალეზისაგან. კედლები მშრალად არის ნაწყობი. ყურადღებას იქცევს საცხოვრებელი დარბაზების გვემარება. უმეტესობას წინ ოთხკუთხე ფორმის მცირე ეზო აქვს, რომლებიც გამანაწილებლის ფუნქციას ასრულებენ. აქედან შევდივართ დარბაზში, რომელსაც ორიდან რვა სათაესი ეკვრის. დიდი დარბაზის კარი გადახურულია არქიტრავით. ამ მცირე ნაგებობასაც გამანაწილებლის ფუნქცია აქვს და მას პირობითად შიგა ეზოს უწოდებენ. ამ შიგა ეზოდან შევდივართ კვადრატულ დარბაზში, რომელიც ქვის ცრუ გუმბათით არის გადახურული. გვირგვინს ცენტრში დატანებული აქვს მრგვალი ღიობი, რაც სარკმელს და საკვამურს შეადგენს.

ამ ტიპის ძეგლების არქიტექტურული და სამშენებლო ხელოვნების

გათვალისწინებით, არქეოლოგიური სასოფლოარების გვირგვინიანი სახლები VIII-IX საუკუნეთა მიჯნით თარიღდებიან. ამ რეგიონში სოფლების ასეთი ინტენსიური მშენებლობის ისტორიულ საფუძვლად მიჩნეულია თორხე გამავალი სავაჭრო გზა, რაც ამ ტრასაზე ინტენსიური ცხოვრების საფუძველს შეადგენდა ადრეულ შუა საუკუნეებში.

აბანოები

საქალაქო მეურნეობის ერთ-ერთ აუცილებელ კომპონენტს აბანოც შეადგენდა. საქართველოში ადრეული შუა საუკუნეების აბანოებს ეხვდებით უძველეს საქალაქურებში. ასეთი ნაგებობანი, ცხადია, თბილისშიც არაერთი იქნებოდა ამისათვის სრულიად ხელსაყრელი პირობების – თერმული წყლების გამო. სხვა ქალაქებში კი აბანოსათვის წყლის აცხელებდნენ და სათავსებს ამობდნენ საგანგებოდ აგებული საქვებებითა და კალორიფერებით.

შუხუთის აბანო მდებარეობს ღანჩხუთის რაიონში, სოფლის ცენტრში. 1962 წელს, ფეოდალის სასახლის ნანგრევების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, სხვა საქრა-სამეურნეო ნაგებობებთან ერთად გამოვლინდა აბანო, რომელიც IV-V საუკუნეებით თარიღდება. აბანო ანფილადურად არის განლაგებული. შუაში მოსაცდელი და გასახდელი დარბაზი ყოფილა, რომლის იატაკი მოზაიკისაა. ამ სათავსის დასავლეთ ნაწილში მოთავსებულია ცივი წყლის პატარა აუზი. მარჯვნივ არსებულ სათავსში დიდი აუზია, რომელიც შესაძლოა საცურაოც იყოს. აბანოს მოსაცდელის დასავლეთით აკრავს თბილი წყლის საბანაო სათავსი, რაც კარით უკავშირდება ცხელ საბანოს. ნაგებობის დასავლეთით მოთავსებულია პატარა საქვებ. საიდანაც ცხელი წყალი კერამიკული მილებით მიედინებოდა აბანოს ცხელ აუზში. საბანაო იატაკს და კედლებს ქვემოდან აცხელებდა ცხელი ჰაერი, ხოლო თბილი ჰაერით საბანოს მხოლოდ კედლები ცხელდებოდა.

ციხეგოჯი-ნოქალაქების აბანოები, რომელთაგან ერთი, პირობითად, „სამეფო“ (სურ. 137), ხოლო მეორე „სამოქალაქო“ აბანოდ იწოდებიან. IV-V საუკუნეებით თარიღდებიან. ორივე აბანო გამოვლენილ იქნა არქეოლოგიური გათხრების შედეგად. „სამეფო აბანო“ გამოირჩევა ორიგინალური დაგეგმარებითა და სიდიდით. საქართველოში აღმოჩენილი თითქმის ყველა აბანო ანფილადურად არის განლაგებული. „სამეფო აბანოს“ გეგმარება ორიგინალურია. მის მშენებელს გაუთვალისწინებია სათავსო კომპაქტურობა. მათი მოხერხებული ურთიერთკავშირი და, აგრეთვე, ფასალების მხატვრული ფორმებიც. ის სათავსები, რომლებიც საბანოს სპირიტებენ, ისეა განაწილებული, რომ მზე სამივე მხრიდან ადგას და, ამდენად, აბანოს ეს ნაწილი ბუნებრივ სითბოსაც იღებს. აბანოს ორი კარი აქვს ჩრდილოეთის მხრიდან. როგორც ვარაუდობენ, ერთი შესასვლელია, მეორე კი გამოსასვლელი. ერთი კარიდან შედივართ გასახდელში – აპოლიტერიუმში. აქედან ფართო დიობით

ეხედებით მოზრდილ კვადრატულ სათაესში, სადაც ორი აბაზანაა განლაგებული, ორივე ცივი წყლისათვის განკუთვნილი. ეს სათაესი ფრიგიდარიუმში უნდა იყოს იატაკში დატანებული ხერხლით აბაზანებიდან გადმოღერილი წყალი მიღებით გარეთ გამავალ კოლექტორში ჩადიოდა. ფრიგიდარიუმიდან ერთადერთი კარით შევდივართ მცირე ზომის თბილ სააბაზანო სათაესში, რომელიც ტეპიდარიუმს წარმოადგენს. აქედან კიდევ ორ სათაესში შეიძლება შესვლა, მარცხნივ – ცხელ სააბაზანოში და მარჯვნივ – დამატებით სააბაზანოში. გაირკვა, რომ თბილი სააბაზანოს იატაკის ქვეშ კალორიფერი არ გაუმართავთ. როგორც ჩანს, აქ სიბიბო შედიოდა ცხელ სათაესთან მიერთებული კარის ღიობიდან. თბილი სააბაზანოდან მარცხნივ მდებარე კარით ეხედებით ცხელ სააბაზანოში – კალდარიუმში, რომელიც ორ სათაესად იყოფა. აქაც თბილი და ცხელი სააბაზანოები იყო განლაგებული ორ სართულად. პირველ სართულში კალორიფერი, ჰიპოკაუსტია გამართული. აბანოს საქაბებ მოწყობილი ჰქონდა დასაყვებით, ნაგებობის ბოლოში.

„სამოქალაქო აბანო“ გაღაენის გაყოფილებაზე გრძივად გაწოლილი. მისი თარიღი IV-V საუკუნეებით არის განსაზღვრული. არცთუ დიდი ზომის ამ აბანოს მისთვის საჭირო ყველა კომპონენტი გააჩნია. ესენია: შესასვლელი, გასახველ-მოსაცდელი, აბაზანები. გასახველი სარკმლით ნათდება, რაც ერთადერთი მაგალითია, როდესაც აბანოს გვერდით კედელში სარკმლის ღიობია დატანებული.

ნოქალაქეის ორივე აბანო, როგორც „სამეფო“, ისე „სამოქალაქო“ ასეთი რიგის ნაგებობათა მშენებლობის კარგ ცოდნაზე მოგვანიშნებს.

ბარდამავალი ხანის ხეროთიმოძვრება

VI-VII საუკუნეთა მიჯნაზე, მკაფიოდ ჩამოყალიბებული კლასიკური სტილის შემდგომ ეტაპზე. ქართულ ხუროთმოძღვრებაში წარმოიშვა ახალი მიმართულება, რომლის წარმოშობის ისტორიულ საფუძველს, ძირითადად, კლასიკური ხუროთმოძღვრების ახლებური გადაასრება შეადგენდა. ამ ახალ სტილისტურ მიმართულებაში ხაზგასმულად გამოჩნდა საკმაოდ გაბეღული და ორიგინალური ფორმების შექმნისადმი მიხანსწრაფული ტენდენციები ნაირ-ნაირი არქიტექტურული თემების გახენაში რომ გამოჩნდა. ამ ახალი მიმართულების წიადში ჩაისახა არქიტექტურული ფორმებისადმი ერთგვარი დეკორაციული მიდგომა, რაც ცხოველხატულობის გარკვეულ ტენდენციებში ვლინდება. „გარდამავალი ხანის არქიტექტურის“ ბევრმა თემამ დროის გამოცდას ვერ გაუძლო და დაიფიცებას მიეცა. ამ ახალი, ორიგინალური არქიტექტურული თემების ძიებათა პროცესში ცალკეულმა ნაწარმოებმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაიმკვიდრა ქართული ხელოვნების ისტორიაში. ასეთ წამყვან ნაწარმოებთა რიგში იკავებენ ადგილს ატენის და სამშვილდის სიონები. პირველი, როგორც სემთა უკვე ითქვა, „გარდამავალი ხანის“ საწყის პერიოდს განეკუთვნება, რომელშიც ცალკეული რეპლიკის სახით გამოიხატა ამ ახალი სტილისტური მიმართულების ხოგირთი ნიშანი. სამშვილდის სიონი კი, ამ მხრივ, სრუ-

ლიად ჩამოყალიბებული ნაწარმოებია, რომელშიც მოელი სიცხადით გამოიხატა ე.წ. „გარდამავალი ხანის“ ხუროთმოძღვრების ყველა ძირითადი სტელისტური ნიშანი.

სამშეილდის სიონის საეპისკოპოსო ტაძარი მღებარეობს ისტორიულ ქვემო ქარიღში, თეთრი წყაროს რაიონში, მდინარეების – ჭიჭიხვასა და ხრამის (ქციის) შესართავთან, უძველესი ნაქალაქარის კონცხის პლატოზე. საქტიტორო წარწერის ცნობით, ამ ცენტრალურ-გუმბათიანი ტაძრის მშენებლობა 18, 19 წელს გაგრძელდა – 759-777 წლების მანძილზე.

დღეისათვის ტაძრის მხოლოდ ნანგრევებია შემორჩენილი, სადაც შედარებით უკეთ არის დაცული მისი აღმოსავლეთი ნაწილი. აღნიშნულის მოუხედავად, მანც ხერხდება ტაძრის თავდაპირველი ხუროთმოძღვრული ფორმების აღდგენა (სურ. 138).

სამშეილდის სიონი დიდ მსგავსებას აქვს წრომის ტაძართან. თუმცა, სამშეილდის სიონში მანც გამოიხატა ის სახელეები, რაც „გარდამავალი ხანის“ არქიტექტურისათვის არის დამახასიათებელი. წრომის ტაძრის მონათესავე სამშეილდის ტაძარში, ამ თემის შიგა სივრცის ორგანიზაციასა და გარე მასებში, წრომისაგან განსხვავებით, ცალკეული სახელეები შეინიშნება. ითხ თავისუფლად მდგომ ბურჯზე დამყარებული კვადრატა შიგა სივრცის დომინანტს შეადგენს და მოელი არქიტექტურული კომპოზიციის მორგანიზებელი ბირთვია. ტაძრის გეგმის საფუძველია ჯვარი, რომლის თანაბარი მკლავები გუმბათქვეშა კვადრატის სივრცეში მხარეების მიმართულებით იშლება. სივრცით ღერძზე დაგრძელებული ეს არქიტექტურული ნაგებობა გარეგან სწორკუთხედში ექცევა, რომლის აღმოსავლეთ მონაკვეთში, საკურთხეულის ორივე მხარეს ნაწილდება აფსიდებით დაბოლოებული სამკვეთლო და საღიაკონე. ამ პასტოფორიუმების ორივე მხარეს კი აფსიდებიანი ექვტურებია მოთავსებული. ამგვარად, წრომიან შედარებით, სამშეილდის საეპისკოპოსო ტაძარი უფრო რთული სტრუქტურისაა. კიდევ ერთი სხვაობა, რაც ამ ორ ძეგლს შორის შეინიშნება: სამშეილდის სიონის გრძივ კედლებზე გაღვრებია გამართული, რითაც ხუროთმოძღვარმა ერთ საერთო ოთხკუთხა აბრისში მოაქცია ის შვერილები, რაც ასე მკაფიოდ გამოიყოფა წრომის ხუროთმოძღვრებაში.

საყურადღებო ცნობების შემცველია სამშეილდის სიონის საქტიტორო წარწერა, რომელაც აღმოსავლეთ ფასადის მოელ სივანეზე, დიდი ზომის ქართული ასომთავრული შრიფტით არის ამოკვეთილი. წარწერით ირკვევა, რომ ტაძრის მშენებლობა დაწყებულა მეფე კონსტანტინეს ზეობის მეოცე წელს, ხოლო ღეონის მეფობის მესამე წელს დამთავრებულა. ამ სამშენებლო საქმის მესვეურები, საქტიტორო წარწერის ცნობით, ყოფილან ქართლის პატიახშია შთამომავალნი – ვარაზბაკერი და იოვანე. გამოითქვა მოსახრება, რომ წარწერაში მოიხსენიებიან აფხაზთა მეფეები – კონსტანტინე და დეონი. მეორე თვალსაზრისით, საქტიტორო წარწერა ასახელებს ბიზანტიის იმპერატორებს – კონსტანტინე V კომრონიმეს და ღეონ IV ხაზარს. ამის შესაბამისად, ტაძრის მშენებლობის ქრონოლოგია ზუსტად განისაზღვრა. დღეისათვის, სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული თვალ-

საზრისის მიხედვით, სამშვიდღის სიონი 759-777 წლებით თარიღდება.

გურჯაანის „ყველაწმინდა“, რომელიც ღვთისმშობლის მიძინების სახელზეა აგებული, კახეთში მდებარეობს, გურჯაანიდან ორიოდე კილომეტრის მანძილზე, მისი კალთაზე, კახეთის (გურჯაანის) ხეობაში. ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ საკულტო ხუროთმოძღვრებაში გურჯაანის „ყველაწმინდა“ ერთადერთ ორგუმბათიანი ეკლესიაა, რომელსაც გუმბათოვან ბაზილიკად მიიჩნევენ (სურ. 139).

ტაძრის სამშენებლო მასალად გამოყენებულია ქვა და აგური. კედლები, როგორც ეს მიღებულია კახეთის არქიტექტურაში, რიყის ქვით არის ნაგები. სარკმელებისა და კარის ღიობების საპირეებად გამოიყენება შირიმის თლილი ქვა. ორივე გუმბათი, აგრეთვე თაღები აგურით არის ნაგები.

ტაძრის გეგმა საკმაოდ რთულია. შიგა სივრცე ბოძების ორი წყვილით სამ ნაგულ ნაწიერდება. საკმაოდ მაღალი და განიერი შუა ნაეი აღმოსავლეთით ნაღისებური აფსიდით მთავრდება. ეს ცენტრალური ნაეი სამ მალს შეიცავს, რომელთაგან პირველსა და მესამეზე, ტრომპული სისტემით გადაყვანილ რვა წახნაგზე ორი გუმბათია აღმართული.

ტაძარი ძირითად მონაკვეთში ორსართულიანია. შუა ნაეს სამივე მხრიდან ვეკრის ორსართულიანი გარშემოსავლელი, ზედა სართულზე მოთავსებული პატრონიკეთი, რომელიც შიგა სივრცეს უკავშირდება ნაღისებურ, თაღების სისტემით. გვერდითი პატრონიკეები აღმოსავლეთ ნაწილში, საკურთხევლის ორივე მხარეს გადაწმინდული ეკლერებით მთავრდება.

გურჯაანის „ყველაწმინდის“ როგორც შიგა სივრცე, ისე მისი გარე მასები მკაფიოდ გამოხატავენ ბაზილიკურ არქიტექტურულ ტიპს, რომელზეც მორგებულია შეკუმშული თაღებით გადახურული ორი დაბალედიანი გუმბათი.

ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადი, რომლისკენაც მისასვლელი გზა არის დამხრობილი, საინტერესოდ არის გადაწყვეტილი. შუა ნაეის მონუმენტური არქიტექტურული სიბრტყე შემოისაზღვრება შეწყვეტილებული თაღებით, რომლის შუა ნაწილში დიდი ზომის ერთი სარკმელია გაჭრილი. გვერდითი ნაეების ორსართულიანი სტრუქტურა ფასადზე ასახა ერთმანეთზე დასმული თაღებით, თითოეულში ორ-ორი სარკმლის ღიობით, რომლებიც სართულების შესაბამისი სათავსების განათების წყაროს შეადგენენ. სამხრეთ ფასადზე, საიდანაც მკაფიოდ მოჩანს ტაძრის ორგუმბათოვნება, შირიმის ქვებით მოპირკეთებული ცენტრალური კარის ზემოთ, ნაღისებური ფორმის ოთხი დიდი ღიობი ყოფილა თავის დროზე განაწილებული, რომელიც გვიანი ხანის რესტავრატორებს ამოუქოლიათ. ეკლესიის მეორე კარი ნართექსის კედელშია გაჭრილი.

გურჯაანის „ყველაწმინდა“, რომელიც გამოირჩევა ძალზე ორიგინალური, გაბეჭული გადაწყვეტით, რთული არქიტექტურული სტრუქტურით, „გარდამავალი ხანის“ საკულტო ხუროთმოძღვრების, VIII საუკუნის მიწურულის სანიმუშო ძეგლია.

ეანხანძიანის „ყველაწმინდა“ კახეთში მდებარეობს, სოფ. შრომიდან (ყოფილი ეანხანძიანი) და კალაურიდან 7-8 კილომეტრის მანძილზე, ტყით დაბურულ მთაში, მონასტრის ტერიტორიაზე. ღმრთისმშობლის გუმბათიანი ტაძრის გარდა, მონასტრის

შემოგარუნში დაცულია: სამკლესიანი ბაზილიკა, სამონასტრო ნაგებობათა ნაშთები.

ღმრთისმშობლის სახელობის გუმბათიანი ტაძარი აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე წაგრძელებულ ნაგებობას წარმოადგენს, რომელიც სამკლესიანი ბაზილიკის გუმბათიან ტაძრად თავისებური გადაამუშავების მაგალითია (სურ. 140-141). ვანნაძიანის „ეკლავწმინდა“ „ეკლავალეს“. ანუ გუმბათიანი დარბაზის არქიტექტურულ ტიპს შეესაბამება. ეს არის დიდი ზომის წაგრძელებული დარბაზი, მის ცენტრალურ კვადრატზე, კედლების შეკრებილებზე აღმართული გუმბათით. აქ პირველად გამოიყენეს აფრები (პანდანტივები) კვადრატის გუმბათის წრეზე გადასვლისათვის. თუმცა, ტროძები აქ კვლავ გამოიყენებოდათ სამკუთხედის და საღიაკონეს ტრიკონქებსა და ექსტერნებს. ვანნაძიანის შიგა სივრცის ორგანიზაცია სამკლესიანი ბაზილიკების მსგავსია, სადაც გვერდითი ნიშების მაკავშირებლად გამოდის გარშემოსავლელი.

ტაძრის საშენ მასალად გამოყენებულია რიყის ქვა და აგური. კუთხეები, წირთხლები, კარნიზი შირიმის ქვით არის შესრულებული. ქართული ხელოვნების ისტორიაში, „ეკლავალეს“ არქიტექტურული გადაწყვეტით, საფუძველი დაგრო ახალ ხუროთმოძღვრულ ტიპს, რომლის ქრონოლოგია VIII-IX საუკუნეთა მიჯნას მოიცავს. ეკლავა ძირითადი კომპონენტით ვანნაძიანის „ეკლავალეს“ „გარდამავალი ხანის“ ტიპური ძეგლია, რომლის ამოსავალს, ერთი მხრე, სამკლესიანი ბაზილიკა შეადგენს, ხოლო მეორე მხრე კონსტრუქციულ დამყარებული გუმბათიანი დარბაზი. ასეთი ორიგინალური გადაწყვეტით მისმა ხუროთმოძღვარმა გუმბათიანი დარბაზის, ანუ „ეკლავალეს“ არქიტექტურული ტიპი შექმნა.

წირქოლის (წირქულის) კედელია ქსნის ხეობაში მდებარეობს, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე. მისი კალიაზე, ციხის მახლობლად. ეს ციხე „ქართლის ცხოვრებაში“ X საუკუნის უთარუბასთან დაკავშირებით იხსენიება.

კლესია, გარე არქიტექტურული მასების სტრუქტურით, ცალნავიანი დარბაზული ტიპის საძლიერების ძეგლი (სურ. 142). შიგა სივრცის ორგანიზაციაში კი ძალზე გაბედული და სრულად მოულოდნელი არქიტექტურული სახელები გამოიხატება. ორგერდა ქანობებით გადახურული კლესიის ინტერიერში, საკურთხეველის სატრეპიკო თავისა და დასავლეთ ნაწილში ორ სართულად განლაგებულ თაღნარზე, რაც პატრონიკის არქიტექტურულ სტრუქტურას წარმოქმნის, აგრეთვე, გრძივი კედლების ორივე მხარეს გამართული შეწყვეტილებული ნიშების თაღებზე გუმბათქვეშა კვადრატა დამყარებული. მასზე, ოთხი ტროძის საშუალებით, უკველი გუმბათის ნახევარსფერული გადახურვაა მოთავსებული. რაც მნახველში გუმბათოვანი ტაძრის განცდას აღძრავს. თუმცა, გარე მასებში გუმბათის ნახევარსფერო ორქანობიანი სახურავის ქვეშ არის მოქცეული და ნივლიარებულია.

ტაძრის ინტერიერში, გრძივ კედლებში გამართული ნიშები ჩრდილოეთით ყრუა, ხოლო სამხრეთით, ერთ მათგანში, კარის დიობი და სარკმელია გაჭრილი. საკურთხეველის აფსიდის ორივე მხარეს უაფსიდი პასტოფორიუმები-სამკუთხედო და საღიაკონია მოთავსებული, აღმოსავლეთით, კედლის სისქეში გაჭრილი თითო სარკმლით. საკურთხეველის აფსიდის შეწყვეტილებული სარკმლები კი პატარა ზომის კონქებით ფარმდებოან.

ეკლესიის დასაყვანი მონაკვეთი ორსართულიანია. იგი მხოლოდ მისი ქვედა ნაწილით უკავშირდება გუმბათქვეშა სივრცეს და მის განუყოფელ ნაწილს შეადგენს ეს არის დაბალ კოლონაზე დამყარებული, ნაღისებური მოხაზულობის თაღებზე რომლებიც ეკლესიის მიერ სივრცეს მოიცავენ. მეორე სართული კი, შედარებით პატარა ზომის შეწყვილებული თაღოვანი ღიობებით, ეკლესიის პატრონიკს წარმოქმნის.

ეკლესიის სამშენებლო მასალიად გამოყენებულია ფორიანი ტუფი. გარე მასების დეკორაციულ სისტემაში შედის თაღითა და ტიმპანით გაფორმებული სამი ნიშის სამხრეთის ფასადზე, სარკმლის თავსართი, შემკული რელიეფური ქანდაკებებითა და დეკორაციული ელემენტებით. საფასადო სიბრტყეთა გაფორმების საერთო დეკორაციულ სისტემაში შედის აგრეთვე აღმოსავლეთის ფასადის ფრონტონის ქვემოთ მოთავსებული საკმაოდ დიდი ზომის სწორკუთხა ჩაღრმავება, რომელიც ფასადის მიერ სივრცეს მოიცავს და, ეარაუდით, იმთავითვე წარწერისათვის ყოფილ გამზადებული, მაგრამ რაღაც მიზეზების გამო ვეღარ შეუსრულებიათ.

ამგვარად, წირქოლის ეკლესია „გარდაამავალი ხანის“ ძეგლია და ქართულ სახელოვნებათმცოდნეო ლიტერატურაში მისი მშენებლობის დრო VIII საუკუნით არის განსაზღვრული.

არმაზის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია, რომელიც საქტიტორო წარწერით 864 წლით თარიღდება, მდებარეობს მდ. რეხულას სათავეში, პატარა სოფლის – ზახორის მახლობლად. ეკლესიის არქიტექტურული თემის საფუძველს შეადგენს წირქოლის VIII საუკუნის ეკლესია, რომლის მსგავსადაც, არმაზის ეკლესიის მამულებელი ორქანობიანი გაღახურვის ქვეშ აქცევს შიგა სივრცეში გამართულ უწყლო გუმბათს.

არმაზის ხუროთმოძღვარმა გარკვეული კორექტაჟები შეიტანა მის მიერ აგებულ ეკლესიაში. წირქოლისაგან განსხვავებით, გუმბათის ნახევარსფერული გაღახურვა კედლებს კი არ ეყრდნობა, არამედ რვაკუთხა ოთხ მასიურ ბოძს, რომელზედაც ნაწილდება გუმბათქვეშა კვადრატი, კუთხეებში გამართული ოთხი ტრომპით. ამ ტრომპებზეა დამყარებული ეკლესიის უწყლო გუმბათი. გუმბათქვეშა პილონების მძიმე კაპიტლები უჩვეულო ფორმისანიც კი არიან და მსგავსი რამ არც IX საუკუნის ხუროთმოძღვრებაში გვხვდება და არც შემდეგ გაუმეორებიათ. აქვე ყურადღებას იქცევს ისეთი ცალკეული კონსტრუქციული ელემენტები, როგორებიცაა: ერთ-ერთი პასტოფორიუმის გადასახურავ ელემენტად, კამარის ნაცვლად, საფეხურებიანი „გვირგვინით“ შეკვლა, საკურთხეელის წინ გამართული კანკელის სვეტების და თაღების მძიმე ფორმები, კაპიტლების და სარკმელების თავსართების ფორმები, აგრეთვე, ღიობის რელიეფური გამოსახულების სტილი. ასეთი სახელებში კარგად ჩანს, რომ მისი ხუროთმოძღვარი ინტენსიურად ეძიებს ახალ გამომსახველობით საშუალებებს და საკმაოდ სცილდება ძველ კლასიკურ ფორმებს (სურ. 143).

კანკელის ანტიბლემენტზე ფრესკული ტექნიკით გამოისახება სამი წმინდა მხედარი მკვრივად და კანკელის ქვედა მონაკვეთზე, შედარებით სიბრტყეებზე ჯერები ნაწილდება, რომლებიც ასევე ფრესკული საშუალებით გამოუსახავეთ. არმაზის ეკლესიის ეს

მოხატულობა ეკლესიის მშენებლობის სინქრონული ნაწარმოებია და 864 წლით **თარიღდება**.

ოთხთა ეკლესია დღეს ისტორიულ ტაოს ტერიტორიაზეა, თურქეთში. ეკლესია თურქულად „დორთ ქლისა“) მდებარეობს მდ. ჭოროხის ხეობაში, მის მარცხენა ნაპირზე. X საუკუნეში აგებულ სამნავიან ბაზილიკათა შორის ეს ძველი საყურადღებოა მისი როგორც მოხატვრულ-არქიტექტურული, ისე ისტორიული თვალსაზრისით. ქართულ წერილობით წყაროებში ეს ძველი მოიხსენიება გიორგი მთაწმინდელის მხულებლაში, რომელიც ათონის ქართველთა მონასტრის დამაარსებლების – თანე და ექვთიმე ათონელებზე მოგვითხრობს. თანე ფარულად წასულა ოთხთა ეკლესიის ცნობილ ლაგრაში სამოღვაწეოდ. მასთან ერთად ამ ლაგრაში დამკვიდრებულან თანე ერტილისძე და არსენ ნინოწმინდელი.

ოთხთა ეკლესიის სამნავიანი ბაზილიკის შიგა სივრცე გეგმაში ჯერის ფორმის ოთხი წვეული სვეტით არის სამ ნავედ დანაწევრებული. ინტერიერში მკაფიოდ გამოიყოფა ცენტრალური ნაღვი თავისი ზეახიდული პროპორციებით, ხალვათა სივრცითა და აღმოსავლეთით მოთავსებული ნახევარწრიული აფსადათ. ტაძრის გვერდითი ნაგებობა, რომლებიც აღმოსავლეთით ოთხკუთხა პანტოფორიუმებით მთავრდება. ვიწროა და შედარებით დაბალი, თუმცა, აქაც ჩანს მისწრაფება მონუმენტური, ზეატყობილი ფორმებისაკენ. ეს მიხანსწრაფვა კარგად გამოიხატა გარე არქიტექტურულ მასებში, სადაც სარკმელია დიობები დეკორაციული თაღებით შემოსასვლელს სიბრტყეებშია გაჭრილი და გვერდით ნაგებში ორ სართულად ნაწილდება. შუა ნაწი ორქანობიანი სახურავით არის გადახურული. გვერდითი ნაგებობის დამოუკიდებელი გადახურვა ცალქანობიანია (სურ. 144-146).

ტაძრის საერთო დეკორაციულ სისტემაში შედის ფასადების სიბრტყეებზე განაწილებული თაღების რიტმული განვითარება აღმოსავლეთის ფასადზე გამოხატული მათი ზეაღმავალი სტრუქტურით. ტაძრის დეკორაციულ სისტემაში შედის აგრეთვე სარკმელია ორნამენტარული თავსართები, რომლებიც ძირითადად აღმოსავლეთის ფასადს ამკობს. მსგავსი დეკორაციული სისტემა არ იცის ადრეული შუა საუკუნეების ბაზილიკებში და იგი პირველად ოთხთა ეკლესიაში გამოისახა.

ტაძრის ინტერიერი მოხატული ყოფილა, რაც დღეისათვის ფრაგმენტულად არის შემორჩენილი. ყურადღებას იქცევს საკურთხელის სარკმლის სოფიტში გამოისახული დელიფლის ქტიტორული ფიგურა ეკლესიის მოდელით ხელში. მოხატულობის შესრულების დროდ მიჩნეულია X საუკუნე. ეკლესია აგებულია იმავე ხაუკუნის შუა ხანებში.

ოთხთა ეკლესია ლაპიდარული და ფრესკული წარწერებითაც იქცევის ყურადღებას. აქ ეხედებით დავით კურაპალატის წარწერას, რომელიც მის მთერ კურაპალატობის პატრიის მღებამდე – 1001 წლამდეა დაწერილი.

შედარებით გვიანი დროის რესტავრაციის პერიოდში ტაძრის დასავლეთით პატრონიკ გაუმართაუთ. ამგვარად, ოთხთა ეკლესიაში გამოიხატა ის ხახლეუბი, რაც ადრეული ხანის ბაზილიკებისათვის სრულიად უცხო იყო.

პარხლის ბაზილიკა სამხრეთ საქართველოს ისტორიულ პროვინციაში – ტაოში

მღებარეობს, პარხლისწყლის ხეობაში, მონასტრის ტერიტორიაზე. პარხლის ეკლესიის აშენების თარიღისათვის საყურადღებოა გამოჩენილი კალიგრაფის – იონე ბერის მიერ შატბერდში 973 წელს გადაწერილი ოთხთავი, რომელიც პარხლის მონასტრისათვის შეუწირავს. სახარების ერთ-ერთ მინაწერში ნათქვამია, რომ ოთხთავი „წინაშე ახალსა ეკლესიასა, ახალსა საკურთხეველსა ზედა დაიდვა სადიდებლად ღმრთივ გეირგენოსნისა მეფეთა მეფისა... დაეთ მავისტროსისა“. დაეთის იმხანად ჯერ არ ჰქონია კურაპალატის პატივი მიღებული და მხოლოდ მავისტროსი ყოფილა. ამდენად, პარხლის ბაზილიკა 973 წელზე ოდნავ ადრე აუშენებიათ, როგორც ვარაუდობენ, ოთხთა ეკლესიის მსგავსად, X საუკუნის 60-იან წლებში.

პარხალი დიდ მსგავსებას ავლენს ოთხთა ეკლესიასთან როგორც შიგა სივრცის ორგანიზაციით, ისე გარე მასების არქიტექტონიკით. მათ შორის ის სხვაობა შეინიშნება, რომ პარხლის ბაზილიკის არქიტექტურული მასები უფრო ხაზგასმულად არის ზეატყორცნილი, რაც მკაფიოდ გამოიხატება როგორც შიგა სივრცის ორგანიზაციაში, ისე გარე მასების არქიტექტურულ სტრუქტურაში, ხაზგასმულად დაქანებულ ორფერდა ოუ ცალფერდა გადახურვაში, ფასადების ხაზგასმულად ზეატყორცნილ თაღებში. ამ ორი ეკლესიის დიდი მსგავსება საფუძველი გახდა იმ ვარაუდისა, რომ ისინი ერთი საერთო ხუროთმოძღვრის ან ერთი არტელის მიერ უნდა ყოფილიყო აშენებული. მათი დიდი მსგავსება გამოიხატა აგრეთვე შიგა სივრცეში სვეტებისა და პილასტრების არათანაბრად განაწილების საერთო წესში (სურ. 147-149).

პარხლის ბაზილიკა ინტენსიურად ნათლებოდა მრავალრიცხოვანი სარკმლით, რომლებიც ორ და სამსართულადაც კი ნაწილდებოდნენ როგორც შიგა სივრცეში, ისე საფასადო სიბრტყეებზე. ფასადებზე დეკორაციულად განაწილებული თაღების გვერდით. მოსართავ ელემენტებად გამოდიან აგრეთვე სარკმელთა თავსართები, შექცული გეომეტრიული დეკორით. მათში ჩართული ღომის და ფარშევანგის სკულპტურულად გამოსახული სიმბოლოებით, აქვე, სამხრეთ ფასადზე, წითელი სინგურით გამოუჩატავთ სარკმელთა თავსართები, რომლებიც ნახატში ნახევარწრულად ოუ წრულად მოხაზული გასხვიონებულნი შხის შეგრძნებას აღძრავს მხახველზე.

ოთხთა ეკლესია და პარხალი X საუკუნის დიდი ზომის ბაზილიკათა რიგში ღვება და ისინი არსებითად განსხვავდებიან ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ბაზილიკებისაგან შიგა სივრცის და გარე მასების საერთო მონუმენტური, ვერტიკალზე განეითარებული ფორმების არქიტექტონიკით.

ერკლეის წმ. გიორგის სახელობის სამეკლესიანი ბაზილიკა მღებარეობს შიდა ქართლში. პატარა ღიახეის ხეობაში, ცხინვალიდან შვიდი კილომეტრის მანძილზე, სოფ. ერკლეის ცენტრში. ციხე-გაღანეთი შემოხუთებული ეკლესიის ძირითად ბირთვს შეადგენს მოხრდილი დარბაზი მის ოთხივე მხარეს გამართული გარსშემოსაველით. ამით განსხვავდება კლდე იმ ტიპის სამეკლესიანი ბაზილიკებისაგან, რომლებსაც მხოლოდ სამი მხრიდან აკრავს გარსშემოსაველები (სურ. 150).

ეკლესიის მთავარი შესასვლელი სამხრეთ ფასადშია გაჭრილი. შედარებით მცირე ზომის მორეკ კარი ჩრდილოეთი ფასადის დასავლეთ მონაკვეთშია მოთავსებული.

ბაზილიკის ცენტრალურ ნაგებობაში კარი აქვს. ორივე, სამხრეთიდან და დასავლეთიდან, შუა ნაგებში შევლივართ. შესამე კარი, საკურთხეველის მახლობლად, ჩრდილოეთ კედელშია გაჭრილი, საიდანაც ჩრდილოეთ მხარეს მოთავსებულ ერთადერთ პასტოფორიუმში შევლივართ. შიგა სივრცეში კიდევ ერთი კარია მოთავსებული – სამხრეთის გარშემოსავლების აღმოსავლეთ კუთხეში, საიდანაც აღმოსავლეთით გამართულ გარშემოსავლებში შეიძლება შესვლა. აქ ოთხი სარკმელია გაჭრილი. სინათლის წყაროს ასეთი სიუხვის მიხედვით ის იყო, რომ აღმოსავლეთის ამ გარშემოსავლებში ექვლიდა საკურთხეველის აფხილი მისი სარკმელი. ამდენად, საკურთხეველის აფხილი სინათლის წყარო მხოლოდ გარშემოსავლების სარკმლებიდან შემოსული შუქით უნდა მიქცეოდა და ეს შუქი, საკურთხეველის გარდა, მის ერთადერთ პასტოფორიუმსაც უნდა მიეზიდა.

ინტერიორის განათების წყაროს შეადგენს აგრეთვე ეკლესიის ფასადებზე განაწილებული სარკმლები, რომელთა შორის გვხვდება წრული ღიობებიც. შიგა სივრცეში კარის ტიპის ნიშნები ირთება აყვავებული ღერებით და გეომეტრიული ორნამენტით.

სამხრეთი კარის ცილინდრულ სვეტზე, რომელზედაც თავის დროზე ტახტში შესავლელის ორთაღიანი ღიობი იყო გამართული, ამოკვეთილია ქართული ასომთავრულით შესრულებული ერიცული წარწერა. ეკლესია, ამ წარწერის ცნობით, 906 წელს აუშენებიათ აფხაზთა მეფის გიორგი II-ის ძის კონსტანტინეს ზეობაში, ქართლში ივანე ტბელის უფლობის ეპისკოპოსის, ნიქონელი ეპისკოპოსის – სტეფანეს განხრახეთია და შეწყვეთ.

ეკლესიამ ორი განახლება განიცადა. პირველად შეუკეთებიათ დასავლეთი და ჩრდილოეთი ფასადების ქვედა მონაკვეთები, აგრეთვე, ამ კედლების კარნიშები. მეორე განახლება XII-XIII საუკუნეების მიჯნაზე მოხდა და ეს შეკეთება XIV საუკუნეშიც გადასულა. ეს შეეხო ტახტის სამხრეთ და ნაწილობრივ დასავლეთ კედლებს, აღმოსავლეთის მოხუცდავად. ეკლესიამ მანაც შეინარჩუნა თავისი თავდაპირველი სახე.

X-XV საუკუნეების ხსროთმოქმედი

ისტორიული მიმოხილვა

აღრუკვრივადი ხანის მწურულს მკვერად იცვლება ქვეყნის პოლიტიკური სიტუაცია და გეოპოლიტიკური მდგომარეობა. სამეფოებად და სამთავროებად დაქუცმაცებული ქვეყანაში საბოლოოდ იმდღერა გაერთიანების ფარულმა, პოტენციურმა ძალამ და X საუკუნის ბოლოს რეალობად იქცა. 989 წელს ამ საქმის ხელისშემწყობელი და აღმასრულებელი მეფე ბაგრატ III ამთავრებს აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებას. ამ დღიდან, როგორც ხანძიელიან ვკითხულობთ, „ქართლად ფრიადი ქვეყანაი აღმრაცხების, რომელსაც შინა

ქართულითა ენითა უამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების“.

საქართველოს გაერთიანების საკითხი დააგვირგვინა დავით აღმაშენებელმა თბილისის აღებით და ოთხასი წლის შემდეგ მისთვის დედაქალაქობის დაბრუნებით. ამით მთავრდება ქვეყნის ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანება და ფეოდალური მონარქიის აღმავლობა. ამ დროიდან მას, როგორც ძლიერ ქვეყანას, ანგარიშს უწევენ ახლო თუ შორეული ქვეყნები.

ადრე დაწყებული კულტურის მთელი ფრონტის აღმავლობა X საუკუნის შუა ხანებიდან აშკარაა და მალე აღწევს თავის ზენიტს. ამ მრავალფეროვნებიდან შეიძლება ჩამოეთვალოთ მწერლობა, ისტორიოგრაფია, ფილოსოფია და, რაც ახლა ჩვენთვის მნიშვნელოვანია, არქიტექტურა, მხატვრობა, ოქრომქანდაკელობა და სხვა.

ქართული კულტურის კერები მრავლდება არა მარტო საქართველოში, არამედ უცხოეთშიც, კერძოდ, წინა აზიის ქვეყნებში, ეგვიპტეში, საბერძნეთში, ბულგარეთში და, ვინ იცის, კიდევ სად! ამ მხრივ, განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ბულგარეთში, პეტრიწონში ტაოელი გრიგოლ ბაკურიანისძის მიერ XI საუკუნის ბოლოს დაარსებული მონასტერი. იქ მოღვაწე ოთხეუ პეტრიწონელის ფილოსოფიური ნახარევი შუა საუკუნეების მსოფლიო შედეგია. ასევე განათლების დიდი კერები, აკადემიები იწმება გელათისა და იყალიბდნენ იმავე ეპოქაში იქმნება ლეონტი მროველისა და სხვათა ისეთი მატანეები, რომლებიც საქართველოს ისტორიისათვის ფასდაუღებელია.

დიდია მიღწევები კედლის მხატვრობასა და ხელნაწერი წიგნის გაფორმებაში. ამ დროს იქმნება ფრესკული მხატვრობის ისეთი შედეგები, როგორიცაა: ატენის ტაძრის მოხატულობა, გარეჯის უდაბნოს მოხატულობა, გელათის მოხაიკა და სხვა. მინიატურებიდან კი შეიძლება დავასახელოთ – მატერდისეული, ჰადიმის, ჯრუჭის სახარებისა და სხვა ხელნაწერ წიგნთა მორთულობა. ასევე განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ლითონზე პლასტიკა და მინანქარი. VIII-IX საუკუნეებში დაწყებული აღმავლობა X საუკუნის მეორე ნახევარში და მომდევნო საუკუნის პირველ ნახევარში აღწევს თავის უმაღლეს მწვერვალს. აქ ვხვდებით ახლებურ მიდგომას ადამიანის ფიგურის რეალურად გამოსახვაში, რაც ბევრად უსწრებს იმავე საკითხების ევროპულ გადაწყვეტას. ქართული ძეგლების ასეთი ნიმუშებიდან შეიძლება დავასახელოთ იშხნისა და მარტვილის საწინამძღვრო ჯერები, მესტიის საკურთხეველის წინ აღსამართი ჯვარი, გელათის ტინლო და სხვა მრავალი. ხოლო, რაც შეეხება ამ ეპოქის მინანქარს, დღეს უკვე საყოველთაოდაა აღიარებული, რომ მას ხარისხით თუ რაოდენობით მსოფლიოში ბადალი არ ჰყოლია. სხვაზე რომ არაფერი ვთქვათ, აწმისხატის ღვთისმშობლის მინანქარი რად ღირს!

განსახილველ ეპოქაში განსაკუთრებულ აღმავლობას განიცდის ხუროთმოძღვრებაც საერთოდ და კერძოდ საკულტო. ესაა მეორე აღორძინების ხანა, როცა წარმოიქმნა ახალი სტილი, რომელიც ცხოველხატული, ანუ ბაროკოს სახელითაა დამკვიდრებული. მისი აღმავლობის პერიოდაა X საუკუნის მეორე ნახევარი და XI საუკუნე, მაგრამ მან სიცოცხლე გააგრძელა მომდევნო საუკუნეებში და საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში არსებობდა.

ეს მეორე აღმავლობის პერიოდი, ზემონამოთხეულის გარდა, ეხება ქალაქებსაც. ესაა ახალი ქალაქების წარმოშობის ეპოქა, როდესაც აგრეთვე არსებობას განაგრძობს ადრე წარმოშობილი ქალაქების დიდი უმრავლესობა.

ნაგებობათა სახეობა

საქართველოში არქიტექტურულ ნაგებობათა სახეები მრავალფეროვნებით ხასიათდება, მაგრამ მათი დიდი უმრავლესობა ცულადაა შემორჩენილი და ხშირად სათანადო დონეზე შესწავლილიც არ არის. მიუხედავად თქმულისა, მაქსიმალურად ჩამოუთვლით სახეობებს და შემდეგ, მონაცემებზე დაყრდნობით, განვიხილავთ მათ.

სახეობებიდან პირველ რიგში უნდა აღვნიშნოთ გამაგრებული ქალაქები თავისი მრავალფეროვნებით. აქ შევა როგორც ქვეყნის ცენტრი, ისე სავაჭრო და საფეოდალო დიდი და პატარა ქალაქები ყველა თავისებურებით, წესით, აქვე დიდი ადგილი უნდა დაეთმოს საცხოვრებელ სახლებს და მეფე და ფეოდალთა სასახლეებს, მაგრამ შემორჩენილი ძეგლების რაოდენობა შეტად მცირეა. ასევე მცირე მონაცემები გვაქვს ქალაქებისათვის დამახასიათებელი ისეთი ნაგებობებისათვის, როგორიცაა ბაზრები, ქარვასლები, ქსენონები და სხვა. ფეოდალურ ქვეყანაში ყოველთვის მთავარი ყურადღება ეთმობოდა ქალაქის გამაგრებას. გალავანი და მასში შემავალი კოშკები თავდაპირველი სახით არსადაა შემორჩენილი, მაგრამ საერთო სურათის წარმოდგენა ხერხდება.

ქალაქებსა და ფეოდალთა რეზიდენციებთან იყო დაკავშირებული კომუნალური მომსახურების ისეთი ნაგებობები, როგორიცაა აბანოები. ამ სახის ნაგებობები საკმაოდაა გადარჩენილი, ამიტომ მათი აქ განხილვა მისანშეწონილია.

აქვე ქვეყნის დაცვის საკითხი და მასთან დაკავშირებული თავდაცვითი ნაგებობები. მსოფლიოს ყველა ფეოდალური ქვეყნისათვის დამახასიათებელია საერთო დანიშნულების ციხეები, ფეოდალთა ციხე-დარბაზები, ცალკეული კოშკები და სხვა.

შუა საუკუნეების ყველა ქვეყანაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დათმობილი საკულტო ნაგებობებს. სხვა სახის ნაგებობებთან შედარებით, ეკლესიები და სამონასტრო კომპლექსები უკეთაა მოვლული, ამიტომ ნაგებობათა ამ სახეობის განხილვას ამ წიგნში საკმარ ადგილი დაეთმობა. აქვე უნდა განვიხილოთ ქსენონებაც, რადგან ამ სახის ნაგებობა, ჩვეულებრივ, მონასტრებთან იყო დაკავშირებული.

შუა საუკუნეების საქართველოს კულტურული ცხოვრებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ისეთ შენობებს, სადაც აკადემიები იყო განლაგებული. ასეთი დანიშნულების ნაგებობებიდან დღემდე მოაღწია გელათისა და იყალთოს აკადემიებს. მათ გარდა, კახეთის დედაქალაქში – გრემში არის კიდევ ერთი XVI საუკუნის შენობის ნაშთი, რომელსაც ტრადიციით აკადემიას ეძახიან.

ქართული არქიტექტურის ვრცელ მონაკვეთს წარმოადგენს სიმაგრეებში შემორჩენილია ამ სახეობის მრავალი ნიმუში, განსაკუთრებით ეს ითქმის გვიან საუკუნეებზე. შემოსეული მტერი, უპირველეს ყოვლისა, სიმაგრეს გვინგრევდა. ამიტომ სიმაგრეთა ერთი ნაწილი მომსპარია, ხოლო დანარჩენი ძალიანაა დაზიანებული, მაგრამ მათი ტიპების წარმოდგენა მაინც ხერხდება.

ნაგებობათა სახეები, აღბათ, კიდევ სხვაც იქნება, მაგრამ გამოჩეულად უნდა შევეხეთ ხიდებს. ადრეული საუკუნეების ხიდები არაა შემორჩენილი, მაგრამ დარჩენილია შუა და გვიანი ფეოდალური ხანის რამდენიმე ნიმუში. ზოგიერთის გარდა, ყველა ეს ხიდი ერთიადიანია.

საკულტო ხერობიერება

ზემოთ მოკლედ არის დახასიათებული ხუროთმოძღვრების ის მრავალსახეობა, რომელიც გვხვდება როგორც ამ ეპოქაში, ისე მთელ მომდევნო საუკუნეებში, შუა საუკუნეების ბოლომდე. საკითხის უკეთ წარმოჩენისათვის განხილვას დავიწყებთ საკულტო ნაგებობიდან, რადგან იგი სხეებზე მეტია შემორჩენილი და უკეთადაა შესწავლილი.

X-XII საუკუნეების ტაძრები

შუა ფეოდალური ხანის საკულტო ხუროთმოძღვრებაში თვისობრივი გარდატეხა ხდება X საუკუნის შუა ხანებიდან. ამ ეპოქის შემოქმედნი კარგად იცნობენ წინა ეპოქების მიღწევებს, მაგრამ მათზე უარს ამბობენ და იწყება ძიების ახალი ხანა. ამ სახელგის კარგად ჩანს წინაპართა შედეგების ცოდნა და საერთო თავისებურებების შემოქმედებითი გაგრძელება. შესანიშნავი ის არის, რომ ეს არ არის საკითხისადმი რომელიმე რეგიონის დოკალური მიდგომა, არამედ ეს ხდება ყველგან, მთელ ქვეყანაში. ახალი სტილმფერძეება მოვლით მილიანად საქართველოს, ერთი მხრივ, აქამდე აღწევს V საუკუნეში წარმოშობილი ბაზილიკის თემა, მაგრამ ახალი შემოქმედისათვის ეს არ არის პრობლემა. კერძოდ, იგი აგებს სამნავიან დიდ და კარგ გეგმასებს, მაგრამ ამკარად ეტყობა, რომ ბაზილიკის პრობლემა მას არ აწუხებს, იგი მხოლოდ დამკვეთის სურვილის ასრულებს პირნათლად. ამ ეპოქის ხუროთმოძღვარი ახალი სტილით, განსხვავებული თემატიკითაა შეპყრობილი.

შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვრების განვითარებაში სახეებითა და ტიპებით განსაკუთრებით მდიდარია ორი ეპოქა: პირველი - ესაა VI-VII საუკუნეები, ხოლო მეორე X-XI საუკუნეები. ამ პერიოდის ხუროთმოძღვრების ამ სახეთა მრავალფეროვნებაში ქართველის უშრეტო ფანტაზია ჩანს. აქაა, ერთი მხრივ, გრძივი ჯერული გეგმის მქონე კომპოზიციები, ხოლო მეორე მხრივ, წრეს მახლოებული,

მრავალაფსიდიანი. პირველი სახეობა იწყება ოშკით, ხოლო მეორე – კუმურდოთი. ორივე აგებულია X ს-ის 60-იან წლებში, რაც შემთხვევითი არ არის. მთელი მომდევნო 50-60 წლის განმავლობაში ხდება ამ ფორმათა ვარირება. პირველმა, გრძივ ღერძზე აგებულმა კომპოზიციამ, დიდხანს იარსება. ხოლო მეორემ, მრავალაფსიდიანმა კომპოზიციამ – სულ რაღაც 6-7 ათეული წელი.

შუა ევოლუციური ხანის პირველ მონაკვეთში არსებულ საკულტო ნაგებობათა სახეობებიდან ჯერ განვიხილოთ იმ ოთხ დიდ კათედრალს, რომლებიც ამშვენებენ არა მარტო ამ ეპოქას, არამედ შუა საუკუნეების საქართველოს მიხლიანად. ესენია: ოშკი, ქუთაისის ბაგრატის ტაძარი, სვეტიცხოველი და ალავერდი. მათში ჩანს არა მარტო ეპოქის სიღიადე, არამედ საქართველოს საკმაოდ დაშორიშორებულ რეგიონების იდეური ერთიანობა, რაც მეტად საინტერესოა ახლად გაერთიანებული ქვეყნის მიხლიანობის წარმოსადგენად. პირველი მათგანი, ოშკი, დგას სამხრეთ საქართველოს განაპირას, ტაოში, მეორე – მაშინდელ ცენტრში, ქუთაისში, მესამე – კულტის მსახურების ცენტრში, კათალიკოსის რეზიდენციაში – მცხეთაში, ხოლო მეოთხე – აღმოსავლეთის განაპირას, კახეთში, ალაზნის ველზე. მოუხედავად ეკლესიების ასეთი დაშორიშორებისა, მათში აშკარად ჩანს ერთი სტილის მრავალფეროვნება.

ოშკი. IX-X საუკუნეების დანაწევრებულ საქართველოში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ტაო-კლარჯეთის სამთავროს. არაბთა ბატონობის დროს დაქვეითებულ ქვეყანაში პირველი გამოცოცხლება როგორც პოლიტიკურ ცხოვრებაში, ისე კულტურის ყველა სფეროში ტაო-კლარჯეთიდან იწყება. დიდი აღმავლობა შეიმჩნევა არქიტექტურაში, კედლის მხატვრობაში, ჭედურ ხელოვნებაში, სკულპტურაში, მინიატურაში და მრავალ სხვა დარგში. ასეთი აღმავლობა უშუალოდ დაკავშირებულია ახალი ქართული სახელმწიფოს ფორმირებასთან. საერთოდ, კულტურასა და კერძოდ, სამონასტრო ცხოვრების დამკვიდრების სათავესთან იდგა ისეთი ცნობილი მოღვაწე, როგორიც იყო გრიგოლ ხანძთელი (759-861 წწ.). ეს დიდი მოაზროვნე და შემოქმედი წამომწყები და დამამკვიდრებელია მრავალი სიკეთისა. მან კეთილი გავლენა მოახდინა ისეთ დიდ სახელმწიფო მოღვაწეებზე, როგორებიც იყვნენ აშოტ კურაპალატი და მისი შემკვიდრეები. ბაგრატიონთა ამ ახალი შტოს ბრძოლები აღმავლობისაკენ. ქვეყნის გაერთიანებისაკენ ისეთ პოტენციალს შეიცავდა, რომ მისი შექერება ევრაზიაში გარეშე ძალებმა ვერ შეძლეს. კერძოდ, გრიგოლის მოღვაწეობის შედეგია, ცხადია, აშოტ კურაპალატის ხელშეწყობით, კულტურის ისეთი სამონასტრო კერების დაარსება, როგორიც იყო ხანძთა, ოპსია, შატბერდი და სხვა.

გრიგოლს, რომელიც კლარჯეთის მონასტრების არქიმანდრიტი გახდა, სიცოცხლეშივე გაუჩნდა მრავალრიცხოვანი მოწაფე, რომელთა მიმდევრებმა მომდევნო საუკუნეები მოიცვა. იგება ტაძრები, იჭედება ოქროცურფილი ხატები თუ ჯვრები, იხატება და ირთება ხელნაწერები და კიდევ მრავალი სხვა.

ამ დიდი აღმავლობის დამაგვირგვინებელია ოშკის ტაძარი ტაოში (სურ. 151-158, 265). ტაძარი აღმართულია თორიუმის წყლის მაღალ ნაპირზე, მეტად

მამხილებელ ბუნებაში მდებარე მონასტერში. აქ გარდა ტაძრისა, შემორჩენილია ორი პატარა ეკლესია, სემინარია-სატრაპქო და სხვადასხვა ნაგებობათა ნანგრევები. ტაძრის კედლებზე შემორჩენილი ოცზე მეტი წარწერით დგინდება, რომ მონასტრის დამაარსებლები არიან ამ მხარის მფლობელი ბაგრატიონები - ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავი და დავით მაგისტროსი (შემდეგში - კურაპალატი, საქართველოს გაერთიანების საქმის დიდი მოამბე). მშენებლობას უძღვებოდა და, აღბათ, ტაძრის აგებრიც იყო ვრცელი. მისი რელიეფური გამოსახულება შემორჩენილია ტაძრის სამხრეთის გალერეის ერთ-ერთ სვეტზე. ხოლო ქტიტორთა გამოსახულებები ჩართულია ტაძრის სამხრეთის ფასადის „ეკდრების“ კომპოზიციაში. ტაძრის კედლებზე არსებულ წარწერათა შვედრებით დგინდება, რომ იგი აგებულია 963-973 წლებს შორის.

ოშკის ტაძარი ტრაკონტის ტაძრისაა. ესაა გრძელი შენობა, სადაც ჯვარი გამოსახულია შენობის და გარეთ. შენობის ჯვრის სამი მკლავი აუხიდალურია, ხოლო მეოთხე დასავლეთისა - სწორკუთხა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ტაძი ამ რეგიონში - სამხრეთ საქართველოშია წარმომობილი, შემდეგ იგი გავრცელდა იმერეთსა და კახეთში.

ოშკის სამი მკლავი შენობის თითქმის ერთნაირადა გადაწყვეტილი. თითოეული მკლავი შედგება აუხიდასა და მის გვერდებზე თითო სადგომისაგან. თევე კომპოზიცია მჭიდრობა მჭიდროდ ხარულხვეც. მათ სხვადასხვა დამხმარე დანიშნულება ჰქონდათ. ყველა სადგომი ნათლება თითო სარკმლით, გარდა საკურთხეულის აუხიდასა, სადაც სამი სარკმელია. დასავლეთის გრძელი მკლავი თაღებზე დაყრდნობილი ცილინდრული კამარითაა გადახურული. ამ მკლავის გვერდები განსხვავებულიადაა გადაწყვეტილი ჩრდილოეთის მთელ სფერებზე ორსართულიანი დახურული სათავსები მდებარეობს, ხოლო სამხრეთის მხარეზე სვეტებით ორი რიგად გაყოფილი გალერეაა.

ინტერიორში ჯვრის მკლავების გადაკვეთასე აღმართულ ოთხ მძლავრ სვეტს ვერძნობა გუმბათი, რომელიც შეგნისავე და გარედანაც ცილინდრულია. სვეტები უჩვეულოდ მძალი. პრივილირებულ ბაზისებს ეყრდნობა. შიდა კედლების ფრესკული მხატვრობიდან მკარე ფრამენტებია შემორჩენილი.

ოშკის ტაძარი პირველია შუა საუკუნეების ეკლესიებიდან, რომელსაც, როგორც შენობა, ისე გარეთ ეტყობა ახალი ეპოქის დადგომა. აქ პრიპორციები მძალი. ზეახიდალურია, კრამუსისა და გუმბათის შემართულობა ამკარაა წინა საუკუნეებთან შედარებით. აქვე ხაზი უნდა გაესვას იმ ვარემოებას, რომ ოშკის გენიალური ხუროთმოძღვარი ფასადების მორთულობის ახალი სისტემის საბოლოოდ სამომყადიბებელია, მან მომდევნო თაობებზეც შესაძინევი გავლენა მოახდინა.

ტაძრის ფასადების დიდი მასა თითქოს ერთი დეკორატიული ფრესკული პანო. თეაღში გვეკვლით თაღული და რელიეფის სიმრავლე. ამ მრავალფეროვნებაში ერთგვარი სიმშველე შეაქვს სამ მხარეზე შერეული ჯვრის მკლავებს, ისინი ერთნაირად ხუროთმოძღვრის თაღითაა შემკული. თავისთავად ეს ხუთი თაღის პირამიდული დალაგება მოუხევენრობის შიანეტილიებას ტოვებს, რაც სწორედ ამ ეპოქის ახალი, ცხოველსატული სტილის უპირველესი ნიშანია. იმავე სტილის გამოვლენაა თაღებში ორი-ორი დრბს და მძალი ნიშების ჩართვა. ამ ნიშებში ჩრდილ-სიხაიდაის თამაშის

ჯამო მიუღო დღის განმავლობაში ფასადების სახე მუდმივ ცვალებადობაშია. ამავე მხანს ემსახურება სამხრეთის ფასადის მარცხენა მონაკვეთის თაღოვანი გალერეა ხერხისებური სახურავით. ამ შთაბეჭდილებას აძლიერებს სამხრეთ დია მზუქურმიებული კარიბჭე.

ტაძრის მასიურ კორპუსს აგვირგვინებს ცილინდრული გუმბათი. ესეც ეპოქის სიახლეა, რადგან ადრე მხოლოდ წახნაგოვანი გუმბათი გვხვდებოდა. ახალ, ცხოველხატულ სტილს ცილინდრის „მოცურავე“ ზედაპირი შეჰფერის. აქედან მოკედლებული, გუმბათის ეს ფორმა კარგა დიდხანს დამკვიდრდა.

გუმბათის ზედაპირი 24 თალითაა დამუშავებული, თაღებში, ერთის გამოკლებით, სარკმელია გაჭრილი. იმავე რაოდენობის თალითაა დამუშავებული იქვე, შორიახლო მდებარე ენობათის გუმბათი, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ აქ სარკმელი ოთხია.

გრიგოლ ოშკელი ნოვატორია ტაძრის რელიეფური სკულპტურით მორთვის საქმეშიც. მასი მიღვამ პრინციპულად განსხვავდება VI-VII საუკუნეების ეკლესიათა რელიეფით მორთვისაგან. იქ თუ ძირითადი განსახიფრული აქცენტები ფასადებზე კეთდებოდა. აქ, როგორც გარეთ, ისე ინტერიერშიც, მრავალფეროვნებაა. ოფიციალურ, საკულტო და ქტიტორია გამოსახულებების გვერდით უამრავი ჟანრული სურათია. წინა ეპოქების რელიეფთან შედარებით, აქ, გარდა იმისა, რომ მეტად ცოცხალი სურათებია გამოსახული, შესამჩნევია პორელიეფური გამოსახულებებიც. ქართული ქანდაკების ისტორიაში X საუკუნის მეორე ნახევარი და მომდევნო საუკუნის პირველი ნახევარი სამყაროს რეალისტურად ასახვის მიმართულებითაც აღმავლობის ხანაა. შუა საუკუნეების მიუღ სიგრძეზე სამყაროს ასახვა ქართულ ქანდაკებაში ამასვე მალა არ ასულა.

ომკის სამხრეთის გალერეის მრავალრიცხოვანი რელიეფებიდან, პირველ რიგში, უნდა აღვნიშნოთ სვეტზე გამოსახული მუხლიმოყრალი, ხელებაპირობილი მამაკაცი, რომელიც, წარწერის მიხედვით, არის გრიგოლი, მშენებლობის ზედამხომელი, ხუროთმოძღვარი. მკვლევართა აზრით, იგი უნდა იყოს ლიტერატურის ისტორიაში ცნობილი მრავალმხრავი ფიგურა – გრიგოლ ოშკელი.

ომკის რელიეფებში გამოირჩევა „ვედრების“ კომპოზიცია, რომელიც სამხრეთის ფასადის მარჯვენა მონაკვეთზე მდებარეობს. აქ თითქმის ნატურალურ სომებში პორელიეფური ტექნიკით შესრულებული ხუთი ფიგურაა: ცენტრში ტიპური სკენაა – შუახე ქრისტე. მარცხნივ მარიაში და მარჯვნივ – იოანე ნათლისმცემელი. კომპოზიციას მარჯვნივ ამოაგრებს ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავი და მარცხნივ – დავით მაგისტროსი. ორივეს, როგორც დამკვეთებს, ხელში გუმბათოვანი ეკლესიის მოდელები უჭირავთ. მათ მდიდრულად მორთული სამეფო ტანსაცმის აცვიათ.

სხვა მრავალრიცხოვანი რელიეფებიდან აქ აღვნიშნაოთ წმ. ნინოს გამოსახულებას ისევე სამხრეთ გალერეის ერთ-ერთ სვეტზე. ეს რელიეფი იშვიათობას წარმოადგენს.

ტაძრის ოთხივე ფასადზე, აღნიშნულის გარდა, უამრავი რელიეფია – ანგელოზებს, ფრინველების, ცხოველების და სოუვერტური კომპოზიციებია. ასევე, მრავალფეროვნებით ხასიათდება ფასადების მომრთავი მუქურმიც. მუქურმის ზოგი მოტივი აქვე აღვსი სათავეს.

X საუკუნის პირველი ნახევრის ქტიტორული რელიეფების კარგ ნიმუშად ილუსტრაციებში მოგვყავს ბარელიეფი ოპიზიდან. აქ ორ სიბრტყეში გამოკვეთილია ეკლესიის მოდელი, რომელსაც ქრისტე აკურთხებს. ქრისტეს გვერდით ევღრების პოზიშია მყოფი დავით II (923-937 წწ.), ხოლო ეკლესიის მოდელი ხელში უჭირავს ამოტ IV-ს (+ 939 წ.).

ქუთაისის ბაგრატიან ტაძარი. ტრიკონქის ტიპის ქრონოლოგიურად მომდევნო ტაძარი აღმართულია ქუთაისში. აგებულია საქართველოს გამაერთიანებელი მეფის, ბაგრატ III-ის მიერ. ჩრდილო ფასადის მთავარი სარკმლის გვერდით ასეთი წარწერაა: „ოდეს განიმტვიცნა, იატაკი, ქორონიკონი იყო 223“. ამ თარიღს ქრისტაწოდულ წელთაღრიცხვაზე თუ გადავიყვანთ (750+ 223), მივიღებთ 1003 წ. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ტაძრის მშენებლობა X საუკუნის ბოლოს იყო დაწყებული. ხოლო დამთავრდა, ალბათ, 1003 წლის ახლო პერიოდში. ზემოთაღწერილი ქორონიკონი იმით არის საინტერესო, რომ აქ, საქართველოს სინამდვილეში, პირველადია გამოყენებული არაბული ციფრები. ტაძრის აგება დიდი ზემოთ აღუნიშნავი, „მატანე ქარილისას“ ავტორი ასე წერს: „ამინვე აკურთხა ეკლესია ქუთაისისა, განგებთა დიდთა და მიუწოდებულთა. რამეთუ შემოკრიბნა მახლობელნი ყოველნი ხელმწიფენი და კათალიკოსნი, მღვდელთა მოძღვარნი, და ყოველნი დიდებულნი ზემონი და ქვემონი, მამულისა და სამეფოსა მისისა მყოფნი და სხუთა ყოველია სახელმწიფოთაგან“.

მეფე ბაგრატს ასეთი დიდებული ტაძრის აგება სახელმწიფო დონეზე აუყვანია. მოუწვევია მქობელი ხელმწიფენი, კათალიკოსნი, მღვდელთა მოძღვარნი და მრავალნი დიდებულნი. ტაძარი ისეთი დიდებულია, რომ იგი ყველაფრის ღირსია იყო.

ასეთმა ბრწყინვალე ძეგლმა ზეენამღე მეტად დაზიანებულად მოაღწია. თურქმა დამპყრობლებმა 1691 წ. იგი ააფეთქეს, რის დროსაც მთლიანად ჩამოინგრა გუმბათი და გადაიხურვა.

ტაძარი აღმართულია რიონის მარცხენა ნაპირზე, მაღალ მთაზე (სურ. 159-162). მისი თავდაპირველი ნაგებობა ტრიკონქია, მაგრამ ომკისაგან განსხვავებული გეგმით. აქ ყველაფერი ერთ სწორკუთხედშია მოქცეული, მხოლოდ გვერდითი აფსიდებია შევრილი. ომკიან შედარებით, მკლავები გამარტივებულია, მხოლოდ აფსიდებია.

საკურთხეველის აფსიდის გვერდითი სათაყვანებში საღიაკენე და სამკვეთლოა გამართული, ხოლო მათ მეორე სართულს სხვადასხვა დანიშნულებითაა თვისი იყენებდნენ. დასავლეთის მკლავი მრავალფეროვანია. მისი წინა ნაწილი სამნაევანია. გვერდითი ნაგების მეორე სართულებზე პატრონიკვები იყო გამართული. უნდა ეთყოს ქრონი. შენობის შიდა ხილვით სივრცეს აკვირვებებდა რიბ ძლიერ ბურჯზე აღმართული გუმბათი. გვერდითი ღერის გამწვანებულ მკლავებთან ერთად. იგი, ალბათ, საოცარ შიბაბეჭადობას ტოვებდა. სამწუხაროდ, დღეს შემორჩენილია მხოლოდ მდიდრულად მოწყობილი ნანგრევები, რელიეფებით დამშვენებული კასტელიები და სხვა ფრამენტები.

ბაგრატის ტაძარი, თავისი იმპოზანტური გარეგნობით, მოუხედავად ძლიერი და ზიანებისა, არასეულდებრეუ შიბაბეჭადობას ახდენს. ფასადების დიდი ნაწილი ამ

ბოლო წლებში რესტავრირებულია, აკლია გადახურვა და გუმბათი. მოუხედავად ასეთი ღანაკლისისა, მაინც დიდია ამ ნატიფი ნაგებობის ხიბლი. ფასადების უწყვეტი თაღებით მორთვაში ჩანს ხუროთმოძღვრის საოცარი არტისტიზმი. აქ ყველაფერი ღინამიკურია, ყველაფერი სტილის ცხოველხატულობას ექვემდებარება.

ტაძრის გარეთა მასებში ეკლესიის თავდაპირველი სახე მხოლოდ აღმოსავლეთის მონაკვეთში აღიქმება. დაწყებული გვერდითი შეერილი ნაწილებიდან, დასავლეთით მრავალი ნახარდია. მათ ქრონოლოგიურად თუ მიყვებით, პირველია კოშკი, მიშენებული ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში. ეს სამსართულიანი ნაგებობა, აღბათ, ეპისკოპოსის საცხოვრებელს წარმოადგენდა. ის, სავარაუდოა, ტაძრის აგებისთანავე ააშენეს. სულ მოკლე ხანში სამხრეთით და დასავლეთით ტაძრს დაემატა საოცრად მოხდენილი კარიბჭეები. ამ კარიბჭეთა მორთულობა, ძირითადი ტაძრის მორთულობასთან შედარებით, უფრო მდიდრული და მრავალფეროვანია, ჩუქურთმამ და რელიეფმა მას სიცხველვე შესძინეს. ეს იმიტომ, რომ იგი აგებულია უშუალოდ ტაძრის აგების მომდევნო პერიოდში, როცა ცხოველხატულობა ზენიტში აღიწვია.

ეკლესიის ირგვლივ მშენებლობა ამხე არ შეჩერებულა. მომდევნო პერიოდში შეერილი აფსიდების ხაზზე ტაძრის დასავლეთის მონაკვეთი სამივე მხარეზე ღია გალერეის შეიქმნა. ეს ახალი მონაკვეთი დეკორატიულობით ეპოქის სიმადლესეა.

დასკვნის სახით, ერთხელ კიდევ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ბაგრატის ტაძარი ხელოვნების უმაღლესი დონის ქმნილებაა. იგი ერის სამაყვეა.

ალავერდი. აღაზნის ევლზე თეთრი გვიდით ყელმოღვრებული დგას ალავერდის ტაძარი. იგი კახეთის სამეფოს აღზევების დროინდელი, XI საუკუნის პირველი მეოთხედის ნაწარმოებია. ალავერდი საქართველოს უდიდესი კათედრალიკიდან (ოშკი, ბაგრატის ტაძარი, სეგისცხოველი, ალავერდი) ბოლოა. მას სიმადლით სვენში ბაღალი არა ჰყავს. მისი სიმადლე, გუმბათის კონუსის წათელით, 50 მეტრს აღემატება (სურ. 163-165).

ტრიკონქის ტიპი მადალ რანგზე აიყვანა ოშკის აეტორმა. მან, როგორც ცხოველხატული სტილის დამამკვიდრებლებიდან ერთ-ერთმა პირველმა, ათამამა ველა ფერი, მის მიერ შექმნილმა გუმბათის მრავალფეროვნებამ ინტერიერის კომპოზიცია და ფასადების მორთულობა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „ამღერა“. აქ ყველაფერი მოძრაობს, მაგრამ ისე, რომ ჰარმონიას ემორჩილება. ბაგრატის ტაძრის აეტორი საერთო კომპოზიციას გვერდითი მხარეების გამარტივებით უფრო კრავს. ალავერდის ხუროთმოძღვარი ამ მიმართულებით უფრო შორს მდის. მან გვერდით შეერილებზე უარი ითქვა და შენობა ერთ სწორკუთხედში მოაქცია. ამით ერთგვარად დაიხვეწა როგორც ინტერიერი, ისე ექსტერიერი.

ალავერდი სხვა მხრითაცაა გამორჩეული. წრომის ტაძრის შემდეგ სვენ არ გვეხვლება სხვა ტაძარი, გარდა ალავერდისა, სადაც ინტერიერში აღამიანი ასე თავისუფლად სუნთქავს.

ისტორიული წყაროებით ცნობილია, რომ აქ VI საუკუნის მეორე ნახევარში 13 ასურული მამიდან ოთხებ ალავერდელმა ააგო ტაძარი (მისი ნაშთები სულ ახლახან

აღმოაჩინეს არქეოლოგებმა). შესაძლოა, იგი ააგეს წარმართული სამლოცველოს ადგილზე. ქრისტიანობის დამკვიდრების მიზნით.

ტაძარი ბერძნულ დახიანებულია. პირველი დიდი მასშტაბის დახიანება მომხდარა XI საუკუნის ბოლოს. ჩამონგრეული გუმბათი და სხვა დახიანებები აღუდგენია დაეთი აღმშენებლის XII საუკუნის დასაწყისში. ამის შემდეგ ტაძარი არაერთხელ დახიანებულია, მაგრამ განსაკუთრებით გამოირჩევა დიდი ნგრევა XV საუკუნის ბოლო მეოთხედში. ჩამონგრეულ გუმბათს თან ჩაუტანია ჩრდილო-დასავლეთის მხარე. აღუდგენა არ დაუყოვნებლივ კახეთის მეფე ალექსანდრე I-ს და დედოფალ ნესტან-დარეჯანს.

დიდი მოცულობის სამუშაოები ჩატარებით XV -XVI საუკუნეთა მიჯნაზე. ამ დროს აგურით აღუდგენიათ გუმბათქვეშა თაღები, გუმბათი და ჩრდილოეთის მხარე ამ აღდგენით სამუშაოებს საერთო ფორმები ძირითადად არ დაურღვევია. კერძოდ, შესამჩნევია ჩრდილოეთის პატრონიკეს მოშლა. ტაძარი 1742 წელსაც ძლიერ დახიანებულია, მაგრამ მალე აღუდგენიათ აგურით. უფრო გვიან, XIX საუკუნის ორმოცდამ წლებში რუსეთის საგლეხისო ხელისუფლებამ შიგნით და გარეთ კედლები შეათეთრა. 1960-იანი წლებიდან იწყება ამ შეუღესილობისა და შეთეთრების მოხსნა. შიდა კედლებზე აღმოჩნდა თავდაპირველი ფრესკის კარგად შენახული ნაწილები. სადაც გამოვლინდა მეტად საინტერესო წარწერები და მეფეთა პორტრეტები.

ტაძრის შიგნით, ცენტრში, ჯვარი ამკარადაა გამოკვეთილი. აქაც სამი მკლავი აფხადით მიაგრდება, ხოლო მეთხუე, დასავლეთისა, სწორკუთხაა და არაა ისეთი ვრცელი. როგორც ობქში და სვეტიცხოველში. საკურთხეველი აქაც ღრმა ბეშითაა გვერდითი აფხადები კი შედარებით მოკლეა. საკურთხეველის გვერდითი სათავსები, საღიაქვე და სამკვეთლო აფხადებით მიაგრდება. ამ მონაკვეთის მეორე სართულებზე ახლავს, რომლებიც თითო თაღოვანი სარკმლით გადის ცენტრალურ სივრცეში. დასავლეთის მკლავი გვერდით ნაგებს ორ-ორი დიდი თაღით უერთდება. ამ ნაგებს მეორე სართულზე პატრონიკვება განლაგებული. ისინი შიდა სივრცეს ვიწრო თაღოვანი ღიადებით უერთდებოდნენ (შეკეთების შემდეგ ჩრდილოეთისა აღარაა).

აღაჯრდის ხუროთმოძღვარმა გუმბათქვეშა სივრცის შექმნაშიც, წინა სამი საკათედრო ტაძრის აგებობისაგან განსხვავებით, ახლებური გადაწყვეტა შემოგვთავაზა. მან უარი თქვა გუმბათქვეშა საყრდენების გამოყოფაზე. აქ ორი მათგანი შერწყმულია საკურთხეველიან, ხოლო მოპირდაპირე ორი - დასავლეთის მკლავთან. გუმბათქვეშა თაღები შეისრული ფორმისაა, ხოლო გუმბათი თექვსმეტსარკმლიანა და მკაღლი. რესტავრატორი ამ შემთხვევაშიც თავისი ვიზიის პრინციპებიდან გამოიღეს, თორემ XI საუკუნის დასაწყისში არც 16 სარკმელი იყო მდებარე და არც ასე მკაღლი გუმბათი.

ტაძრის გარეგანი კომპოზიცია და საერთო სახე, სვეტიცხოველის მაგვარად, დაკარგული აქვს. XI საუკუნის ხუროთმოძღვრის მერ ჩაფიქრებული სამსაფ-ეხურანის კომპოზიცია დაირღვა XIX საუკუნის შუა ხანებში. რუსეთის საგლეხისო ხელისუფლებამ იმის მაგიურ, რომ სამხრეთისა და ჩრდილოეთის დახიანებული სტოები აღუდგენა, ისინი მოხსნა, მიწასთან გაასწორა. ამით ტაძ-

რის ქვედა კორპუსი გაშიშვლდა და შენობის პროპორციები ამკარად შეიცვალა.

ტაძარი შემოსალი იყო შირაშის თლილი ქვით. ფასადების მიმართულების ძირითადი ელემენტა, თაღული, თავდაპირველ სამ ფასადზე შერჩენილია. აღმოსავლეთის ფასადი აქაც აღმავალი თაღულითაა მორთული. ფასადის სიბრტყეს, თაღუთთან ერთად, მრავალფეროვნებას მატებს ღრმა და მაღალი ორი ნიშა. სვეტიცხოვლის დეკორაციული თაღულისაგან განსხვავებით, ლილეების მოძრაობა უფრო მრავალფეროვანია. ცენტრალურ თაღს მაღლა, გვერდებზე გამოყოფა წრებით დამთავრებული თითო თალი და ცენტრში ლილეებით მიღებული ჯეარი. თაღულითაა დამუშავებული სახურავის ხეშით ქვედა კორპუსის ჯვრის მკლავების გვერდები. ეს დეკორაციული მოტივი, ალავერჯთან ერთად, XI საუკუნის პირველი ნახევრის ისეთ ძეგლებში გვხვდება, როგორცაა სვეტიცხოველი და სამთაყისი. მან თითქმის კიდევ ასე წელი გაძლო. ფასადებზე, როგორც ეს კახეთის ძეგლებზე გვხვდება, ჩუქურთმა ძალიან ცოტაა.

გუმბათის ყელის მორთულობა მთლიანად XV-XVI საუკუნეების ძეგლებში პოულობს ანალოგებს.

სვეტიცხოველი. მცხეთაში მდგარი საკათალიკოსო ტაძარი, ქრისტიანობის დამკვიდრებლად დღემდე, წარმოადგენს საქართველოში სარწმუნოებრივი ცხოვრების ცენტრს. იმავე დროს, ის არის ყველაზე დიდი ხომის და მაღალი გემოვნებით შესრულებული ხუროთმოძღვრული ნაწარმოები (სურ. 166-171).

წერადობით წყაროებით და გაღმოსვლებით, ქართლის მოქცევის შემდეგ იმ ადგილას, სადაც „სვეტი ცხოველი“ იყო აღმართული, წმ. ნინომ კვლესია ააგო. ბოლო წლების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად სვეტიცხოვლის ტაძრის შიგნით, სამხრეთის მხარეს, აღმოჩნდა ამ ხის კვლესიას ნაშთი, მის ნანგრევებზე ვახტანგ გორგასალმა V საუკუნის ბოლოს ააგო დიდი ხომის სამნავიანო ბაზილიკა, ოთხი წყვილი სვეტი. ეს საპატრიარქო ტაძარი XI საუკუნის დასაწყისისათვის დანგრეულია და მის ადგილზე ახალი ტაძრის აღმართვა განუხრახავი.

აღმოსავლეთის ფასადის წარწერითა და ისტორიული მონაცემებით, ტაძარი აგებულია 1010-1029 წლებს შორის დიდი მოღვაწე მელქისედეკ კათალიკოსის მიერ. ხუროთმოძღვარი ყოფილა გენაღური შემოქმედი არსუკისძე. ორივე მოხსენიებულია აღმოსავლეთის ფასადის წარწერაში. ხოლო ხუროთმოძღვარი მეორედ იხსენიება წრილო ფასადზე. მაღლა, შუა თაღის ქვეშ. ოსტატის მარჯვენისა და გონიოს გამოსახულების გვერდით წარწერა ასეთია: „ღელი მონისა არსუკისძისაი შეუნდევთ“.¹

სვეტიცხოველი გვემთი გრძელი ოთხკუთხედაა. მეორედ მამულებელ არსუკისძეს ვახტანგისყელი ბაზილიკის კედლები გამოუყენებია დასავლეთის ნაწილში, რითაც მისი შიდა სივრცე შეზღუდდა, იგი ვიწრო და მაღალი პროპორციებისაა. იმავე სტილში აგებული ოშკის, ბაგრატის და ალავერჯის ტაძრების შიდა სივრცეები მასთან შედარებით ვრცელი და ხალგაობაა, შიგ თავისუფლად სუნთქვს ადამიანი.

¹ ასეთი ორიგინალურმა გამოსახულებამ, აღბით, წარმოშვა ის დღევანდელი, რომ, თითქმის სვეტიცხოვლის მშენებელ-ხუროთმოძღვარმა აგობა მასწავლებელს, რასეთსაც მას მარჯვენა მხატვრულს. ეს დღესად ასეა დარჩენილი: „სვეტიცხოვლის წყელი მისვამს, მცხეთა ისე ამგება, დამთავრეს, ხელი მიმგრეს, რაცომ კარგი აფგება.“

გათხრებმა გამოავლინა, რომ ბაზილიკა სივრცით საკმაოდ დიდი იყო და ახლანდელ საკურთხეველს უწევდა.

სვეტიცხოველი კარდინალური გადაკეთების გამო, შუა საუკუნეების ეკლესიათა არცერთ ტიპს არ მიეკუთვნება. მისი შიდა სივრცის დასავლეთის ნაწილი, ვიწრო სამი ნავით, ბაზილიკალურია. სინამდვილეში იგი გუმბათოვანია. ცენტრს აგვირგვინებს ოთხ დიდ პილონზე აღმართული თექვსმეტსართკმლიანი გუმბათი. შუაში შექმნილი ჯერული ზეატყორცნილი სივრცე აღმოსავლეთით რაული საკურთხეველით მთავრდება. აქ მთავარია ღრმა ბემიანი აფსიდი, გვერდებზე ასევე აფსიდიანი საღიაკენეთი და სამკვეთლოთი. ტაძრის შიდა სივრცე, მრავალჯერ დაზიანებისა და ახლებურად გადაკეთების გამო, არ არის ერთიანი. V საუკუნის ბაზილიკის სივრცე ადრევე დარღვეულა, XI საუკუნის ოსტატმა ახალი შექმნა. ხოლო მის მიერ შექმნილი სივრცე დაარღვია XIV საუკუნის ბოლოს თემურ ლენგის ურდოებმა. XV საუკუნის პირველ ნახევარში მეფე ალექსანდრე დიდის აღმდგენელმა ოსტატმა კი მას ახალი სახე მისცა. აქ ამ შემთხვევაში მრავალთა შორის დასაწინა დასავლეთის მკლავის სამივე მხარეს რიტმულად განლაგებული თაღეღოვანი პატრონიკეს მოშლა. ანალოგიური ორთაღოვანი შეკრული კომპოზიცია შემორჩა აღმოსავლეთით, გვერდითი სათავეების თავზე. იმავე დროსაა აგებული გუმბათი. ძეგლის დაზიანება ამით არ დამთავრებულა. ისევე დაზიანების შემდეგ, გუმბათის სფეროს სახურავი აღდგენილი იქნა 1656 წ. რიგითი სამუშაო ჩატარდა XVIII საუკუნის ბოლოსაც. ხოლო მომდევნო საუკუნეში შიდა კედლების დიდი ნაწილი რუსეთის სამეფელოებამ შელესა და შეათეთრა (ხოვან ამ სამუშაოებმა შეიწირა ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები).

სვეტიცხოვლის იმპოზანტური ნაგებობა ყველა მნახველზე საოცარ შთაბეჭდილებას ახდენს. მისი მრავალფეროვანი თაღედი მორთული მასები ურთიერთპარძონაულადაა შერწყმული. შთაბეჭდილება უკეთესი იქნებოდა, თავდაპირველი სამსაფეხურიანი პირამიდულია დარღვეული რომ არ იყოს. საქმე ის გახლავთ, რომ გასული საუკუნის ოკდაათიან წლებში რუსეთის საეკლესიო ხელისუფლებამ გვერდებზე და დასავლეთით მდგარი დაზიანებული გარსშემოსავლელი მიწასთან გაასწორა. ძეგლის ასეთი „გასუფთავების“ შემდეგ, ტაძრის აწყობილია მასამ დაკარგა პირველი საფეხური, რითაც დაიკარგა არსუკისძის ჩანაფიქრი, მისი ასხმული კომპოზიცია. დღეს ტაძრის ეს მხარეები შიშველი და მადლები ჩანან.

ტაძრის ქვედა მძლავრ კორპუსს ამთავრებს მრავალწახნაგა გვიანი გუმბათი კონუსური სახურავით. გუმბათი, ქვედა მძლავრ კორპუსთან შედარებით, დაბალი ჩანს. ალბათ, XI საუკუნის გუმბათი ამასვე ცოტა მაღალი იყო, რაც კომპოზიციას მეტ მოხდენილობას მისცემდა.

ტაძრის ფასადის მორთულობა ცხიველხატულობის უმაღლესი დონის ნიმუშად შეიძლება ჩაითვალოს. ოთხივე ფასადი უწვევტი თაღედითაა დამუშავებული. მისი მიმზიდველობა მრავალფეროვნებაში, დაუოკებელ მოძრაობაშია. ამ მიმართულებით სრული პარძონა იტრძნობა აღმოსავლეთის ფასადზე. ზეღმაველ თაღედში ორი ღრმა და მაღალი ნიშა ჩართული, ამიტომ აქ შუქჩრდილის მუდმივი მოძრაობაა. სამ დანარჩენ ფასადზეც თაღების უსასრულო მოძრაობაა.

ტაძრის ფასადების თაღედებს ერთვის ჩუქურთმის მრავალფეროვნება. ამ მხრივ, არაჩვეულებრივი მიმხიდვებობით ხასიათდება ქვედა კორპუსზე გამოკვეთილი XI საუკუნის ჩუქურთმა. სამწუხაროდ, მასთან შედარებით მშრალია და ერთფეროვანი გვიანი პერიოდის გუმბათის ჩუქურთმა. მორთულობის მხრივ გამოირჩევა დასავლეთის ფასადის ზედა მონაკვეთი, სადაც მაღალი რელიეფით შესრულებული აქორინილი ჩუქურთმა დაუეწიწარ შთაბეჭდილებას ტოვებს. იქვე გვევლინება გამოკვეთილი ვახის ის განთქმული გამოსახულება, რომელსაც ბეერნი იყენებენ ცალკე კომპოზიციად ვახის ქვეყანაში – ვახის სიმბოლო.

ფასადების დეკორატიულ ელემენტებში მცირე როლი როდი აკისრია ფერად ქვებს. შენობა ძირითადად მოპირკეთებულია მონაცრისფრო ქვიშაქვით, მასში აქა-იქ, უფელგეარი სტანდარტის გარეშე, ურევა სხვადასხვა ტონის წითელი, ცისფერი და მოყვითალო ქვები. ფასადები აკვარელით ნახატის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ფასადების პოლიქრომაკ ცხოველხატული სტილისაგან გამომდინარეობს.

იშხანი, იშკი და ხახული ის ბრწყინვალე ნაგებობებია, რომლებიც ამშვენებენ არა მარტო სამხრეთ საქართველოს, არამედ მთელ საქართველოს.

აქ ჩაითთვლილი ძეგლებიდან იშკი და ხახული მონასტრებია, ხოლო იშხანი ბოლიძე საეპისკოპოსო გახლდათ. ვახუშტის თქმით: „აქ იჯდა... მწყემსი ისაჰროსა, თორთომის, ბაიბურდისა, ვიდრე ტრაპიზონის მთამდე“.

ტაძრის ოლთისწყლის მარჯვენა ნაპირზე მდგარი იშხანი აგებულია VII საუკუნის 30-იან წლებში, მაღე იგი დანგრეულია. გადარჩენილი საკურთხეველი, ბაგრატ კურაპალატის დახმარებით, რესტავრაციაში მოაყოლა გრიგოლ ხანძთელის მოწაფემ საბანმა, IX საუკუნის პირველ ათეულ წლებში. ეს ტაძარიც ძალზე დაზიანებულია იგი შეუკეთებიათ X საუკუნის შუა ხანებში. მტრების გაუთავებულ შემოსევებს ტაძარი ისევ დანგრევამდე მოუყვანია (სურ. 172-177). ამის შემდეგ დიდი მასშტაბის სამუშაოები ჩატარებიათ, სამხრეთის კარის ტიმპანის წარწერის მიხედვით, გიორგი I-ის მეფობის დროს (1014-1027 წწ.). მუშაობა ამხეც არ შეჩერებულა და ტაძარმა საბოლოო სახე მიიღო 1032 წელს, რის შესახებაც გვამცნობს სამხრეთის მცირე სარკმლის თავზე მოთავსებული წარწერა. ეს წარწერა სხვა მხრივაცაა საინტერესო, ამიტომ ნაწილობრივ მას აქ მოვიყვანთ: „... მე, ანტონ მთავარეპისკოპოსმან განვასრულე წმიდა ესე ტაძარი... და ვაშენე ხელითა თოვანე მორწას ძისათა.“ ეს ის ბუნდუერი შემთხვევაა, როდესაც ნაგებობის ავტორი ცნობილია.

ტაძრის პირველი, VII საუკუნის 30-იან წლებში აგებული ტეტრაკონქის ცენტრის მქონე გეგმიდან გადარჩენილია აფსიდი საკურთხეველის ნაწილით. აქაა, ბანას მსგაესად, თაღედი, ვოლუტებიანი კაპიტელებით საკურთხეველის გვერდებზე, იმავე ხანის სადაიკენე და სამკვეთლოთი, ზემოთ კი – პატრიარქე.

ღვარ-გუმბათოვანი ტაძრის ინტერიერში, მკვეთრად გამოყოფილი აფსიდის გარდა, უწრადლებას იპყრობს დასავლეთის განიერი და გრძელი მკლავი. ასევე სწორკუთხა გვერდითი მკლავები შედარებით მოკლებია. მკლავების გადაკვეთაზე აღმართული გუმბათი უწრდობა მრავალგვერდა მძლავრ ბურჯებს. მასიურ ბურჯებს რთული პროფილის მქონე კაპიტელები და ბაზისები ახლავთ. ინტერიერი კარგად ნათდება

გუმბათის თექვსმეტი სარკმლით და ქვედა კორპუსის დიდი სარკმლებით. საინტერესოა იმის აღნიშვნა, რომ გუმბათის ყელი მორთულია მაღალი თაღებით. ინტერიერის კედლებზე ბლომადაა ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები, რომლებიც თარიღდებიან X საუკუნის შუა ხანებით და მომდევნო პერიოდით.

ტაძარში შესასვლელი დასავლეთიდან და სამხრეთიდანაა. ჩრდილოეთით გაჭრილ შესამე კარს შეეყვართ დახურულ გრძელ სათაესში, მას დამხმარე დანიშნულება უნდა ჰქონოდა.

ეკლესიის ფასადები შემოსილია თლილი კვადრებით და გადახურულია წითელი და ლურჯი ფერის კრამიტით. ფერების ასეთი შეხამება მწვანე ლანდშაფტთან ხიბლავს ყოველ მნახველს.

იმხნის ხუროთმოძღვარს – ივანე მორჩაისძეს, ხახულის ავტორისაგან განსხვავებით, ფასადების მორთვის ის გზა აურჩევია, რომელიც იმავე ეპოქის დიდმა შემოქმედმა, ოშკის ავტორმა შესთავაზა თანამედროვეებს. ესაა ფასადების თაღებით მორთვა. შენობის ქვედა კორპუსზე რთული, მრავალსაფეხურიანი პილასტრებზე გადასული თაღებია, სარკმლების მორთულობაში ჩანს ხუროთმოძღვრის უმრეტი ფანტაზია. გოცებთ ჩუქურთმის მრავალფეროვნებაც.

გუმბათის ცილინდრის მორთვა უფრო ფილიგრანულია. თაღები დაბალი რელიეფითაა შესრულებული. მორთვებით განლაგებული მაღალი და წრიული სარკმლებიდან მხოლოდ ეს უკანასკნელებია ჩუქურთმით მთლიანად მორთული. მაღალ სარკმლებს კი მხოლოდ თაღები აქვს ორნამენტებით დაფარული.

მეტად ორიგინალურია გუმბათის ყელის ზედა ნაწილის მორთვა. კარნიზის კბილანა ორნამენტი მის ქვედა ხაზზე კედელს მოწყვეტილია, ჰერმითა. ასეთი ორიგინალური კარნიზი ურადურთია. ამ კარნიზის ქვემოთ ფრისად გააყვება ფერადი წრეები.

ხახული მდებარეობს ისტორიულ ტაძარში, კერძოდ, თორთუმში, იმავე სახელის მატარებელი მდინარის ნაპირზე. ეტყობა, ეს წარმტაცი ადგილები მნიშვნელოვანი ყოფილა, რადგან იქვე ახლოს დგას ოშკის დიდებული ტაძარი. ხახულის მონასტერში მრავალი სხვადასხვა სახის ნაგებობაა შერჩენილი. ამ განთქმულ მონასტერს არაერთი სახელოვანი მოღვაწე აღუზრდია, მათ შორის გამოირჩევა გიორგი მთაწმინდელი.

მონასტერში მთავარს გუმბათოვანი ტაძარი წარმოადგენს, ტაძრის კედლებზე დამატარიღებული წარწერა არ არის, მაგრამ ამ ხარვესს ავსებს „მატანე ქართლისას“ ავტორი, სადაც ვკითხულობთ, რომ დაეთი კურაპალატმა „აღაშენა მონასტერი და საყდარი... ხახულისა“. სახელგანთქმულ დაეთი კურაპალატის მიერ გაკეთებულ მრავალ სასიკეთო საქმეთა შორის ეს მშენებლობა გამოირჩეულია.

თუ სუსტად რიღის უნდა მოძიდარიყო მშენებლობა, ამის გასარკვევად მასალები არაა, ამიტომ საწყისად უნდა ავიღოთ დაეთის მიერ კურაპალატობის მძღების წელი – 978 და გარდაცვალების წელი – 1001. ხახულის ტაძრის აგება ამ ორ თარიღს შორის გაცევა (სურ. 178-181).

ტაძარი ჯვარ-გუმბათოვანია, ორიგინალური გეგმისა. იგი არცერთ ტიპს არ მოეკუთვნება. მან, როგორც დიდი მონასტრის მთავარმა ეკლესიამ, მრავალი დამატებით მოაღწია. ძირითადი ეკლესიის გეგმის მთავარი ღერძი შიგნით და გარეთ ჯვარია.

გარედან ჯერის ყველა მკლავი სწორკუთხაა. შიგნიდან კი მხოლოდ ერთია აფსიდა-
ლური. გუმბათი საკურთხეველის კუთხეებზე და დასავლეთის ორ ბურჯს ეყრდნობა.
დასავლეთის მონაკვეთი ბაზილიკალურია, რადგან ცენტრალურ მაღალ მკლავს გვერ-
დითი ნაგები სამ-სამი თაღით უკავშირდება. საკურთხეველის სამივე სათავეს აფსი-
დით მთავრდება, განათება ჯერის მკლავებიდან და გუმბათის რვა სარკმლიდან
საკმარისია. ინტერიერში მაღალი დონის ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტებია
ღარჩენილი.

ტაძარი გარედან მინაშენების გარეშე რომ წარმოვიდგინოთ, ჩვეულებრივზე დაბალი
პროპორციებისაა. განსაკუთრებით ეს ითქმის მის ქვედა კორპუსზე. გუმბათიც არ
არის მაღალი, მის ცილინდრს ევრტიკალობას ანიჭებს მაღალი თაღელი.

ფასადები, ინტერიერის მსგავსად, თლილი კვადრებიანია შემოსილი. მორაულობა
განლაგებულია მხოლოდ კარ-სარკმლების ირგვლივ. იქვე ახლოს მდებარე ოშკის
ტაძარი, აგებული ცოტათი ადრე, შემოსილია თაღელით. მას მომდევნო პერიოდის
ხუროთმოძღვრებმა მიბაძეს და განავითარეს, მაგრამ ხახულის აეტირი მას არ აძევა,
მან ძველი ტრადიცია გააგრძელა.

ხახულში მეტად ორიგინალურია სარკმლების მორთვა. აქ ცალმაგი თუ ორმაგი
სარკმლები შემოფარგულია რაული, მრავალფეროვანი პილასტრებითა და
ხუქურთმებით. სარკმლების მაღლა დიდი ზომის თავსართია, მათ შუა კი სხივებად
განლაგებული ფერადი ქვებია. სამხრეთის სარკმლების თავზე მეტად ცოცხლად
გამოსახული არწივის რელიეფია. იგი, კლანჭებში მოქცეულ მსხვერპლისან ერთად,
ასაფრენადაა მზად.

ცილინდრულ გუმბათზე განლაგებული თაღელი, მომდევნო ძეგლებთან შედარებით,
მარტივია. სიმშვიდეს არ არღვევს ერთის გამოტოვებით განლაგებული სარკმლები,
ხუქურთმებისა და ფერადი ქვის თაღელით.

ტაძარი მოჭიქული კრამიტითაა გადახურული. მცენარეთა მწვანე გარემოცვაში
ტაძარი ბრწყინავს.

ხახულის დიდ მონასტერში რამდენიმე პატარა ეკლესია და სხვადასხვა
ღანიშნულების ნაგებობაა. ისინი სხვადასხვა დროსაა აგებული. ასევე არაერთი
ღამატება გასწვნია თვით ტაძარს. ამათგან პირველია ჩრდილოეთ-დასავლეთის გრძელი
სათავესი. მასში მოხედრა შეიძლება მხოლოდ შიგნიდან. იგი მარანი უნდა ყოფილიყო.
ამის შემდეგაა მიშენებული სამხრეთის გალერეა, რომელიც მრავალფეროვნადაა
მორთული. განსაკუთრებით გამოიყოფა გარედან ღია თაღელი. იგი ტაძრის მშენებელ
იქცა. ამის შემდეგ გაჩნდა სამნაწილიანი დასავლეთის სწორკუთხა მინაშენი. მეთხუ
პერიოდის მინაშენია სამხრეთ-დასავლეთის სამეურნეო სათავესი. ბოლოს გაჩენილია
სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში პატარა სამლოცველო.

ბიჭკინთა მდებარეობს შავი ზღვის სანაპიროზე, დღევანდელი გაგრის რაიონში.
ეს ადგილი პირველი საუკუნეებიდან ცნობილია როგორც ციხე-ქალაქი, კულტურული
და საეპარო ცენტრი. მას ბერძნები პიტუნტს უწოდებდნენ. IV საუკუნის
დასაწყისიდან იგი ხდება ამ რეგიონის ქრისტიანული რელიგიის ცენტრი. იქვე, IV
საუკუნის პირველ ნახევარში აგება ერთ-ერთი პირველი ეკლესია, რომლის ნანგრ-

ქვეზე მომღვწო ორასი წლის განმავლობაში კიდევ სამჯერ იგება სხვადასხვა ტიპის ეკლესია. მტერს ეს ეკლესიებიც შეეწირა და გვიან, X-XI საუკუნეებში იქვე მახლობლად იგება ახალი, დიდი ზომის გუმბათოვანი ტაძარი. გვიან საუკუნეებში, ქვეყნის დაქუცმაცების შემდეგ, აქვე იყო დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს ცენტრი.

ტაძარი ჯვარ-გუმბათოვანთა ჯგუფს მიეკუთვნება, მაგრამ ორიგინალური გადაწყვეტით (სურ. 182-183). ეს ორიგინალობა, უპირველეს ყოვლისა, გამოიხატება გვერდითი შვერილი აფსიდებითა და ნართექსით აღჭურვაში. შვერილი აფსიდები ამ ეპოქაში აღმოსავლეთ საქართველოში იშვიათია, მაგრამ იგი დამახასიათებელია სავსებით დასავლეთ საქართველოსათვის და კერძოდ, აფხაზეთისათვის. ნართექსი კი ქართულ არქიტექტურაში გამოიყენება, მაგრამ იშვიათად.

ინტერიერის ძირითად სივრცეს ქმნის ჯვარი, რომლის აღმოსავლეთის მკლავი აფსიდად აღებულია, დანარჩენი კი - სწორკუთხა. აფსიდის გვერდებზე ორსართულიანი კომპარტიმენტებია. დასავლეთი მკლავი თაღებით უერთდება გვერდით ნაგებს. ამ მონაკვეთის ნართექსთან სამი კარი აერთიანებს. ნართექსისა და გვერდითი ნაგების ზემოთ პატრიონიკვა გამართულია. მასში მოხვედრა შეიძლება გარედან ჩრდილოეთით მდებარე კარით.

დასავლეთით გუმბათი ვერძნობა სვეტებს, ხოლო აღმოსავლეთით საკურთხევლის კუთხეებს. შიდა კედლები ფრესკული მხატვრობით ყოფილა დაფარული. დანიანბული მხატვრობა გასულ საუკუნეებში შეუთეთრებიათ და მხოლოდ ნართექსშია მცირედ შემორჩენილი. მხატვრობით დაფარული ინტერიერისათვის სრულიად საკმარისია სამ მკლავში სამ-სამი სარკმელი და გუმბათის ყელში განლაგებული სარკმლები.

ტაძრის გარეგანი სახე, ისე როგორც აფხაზეთის ტერიტორიაზე მდებარე სხვა ძეგლებიც, ორგანულად ერთიანია მიუღ საქართველოსთან, მაგრამ, ამავე დროს, მათში იგრძნობა ერთგვარი მსგავსება ბიზანტიის არქიტექტურასთან. ეს არაა გასაკვირი, რადგან, საქართველოს დანარჩენი რეგიონებისაგან განსხვავებით, აფხაზეთი ტერიტორიულად ყველაზე ახლია ბიზანტიასთან.

ამასვე მიტყვევებს აგრეთვე შეუმოსავი ფასადები, სადაც გამოვლენილია კედლების აგების თავისებურება - ნატეხი ქვისა და აგურის წყობის შრეების მონაცვლეობა. აგრეთვე ნაგებ ტაძრის დაბად გუმბათის სფერული გადახურვა აქვს.

ლიხნე მდებარეობს გულაუთის ჩრდილოეთით, თათქის ხუთი კილომეტრის დაცილობით. თიხალი ქვით შემოსილი გუმბათოვანი ნაგებობა თათქის მიუღია.

გრძელი გვერდის მქონე ჯვარ-გუმბათოვანი ნაგებობის შიდა სივრცე უჩვეულოდ მალაღია და დაბალი გუმბათი ამოაურებს. გუმბათი აქ ბიჭვინთისგან განსხვავებით, ოთხ ცალკე მღვარ სვეტს ეყრდნობა (სურ. 184).

გუმბათის ზედაპირი დამუშავებულია რვა სწორკუთხა ვერტიკალებით, რომლებიც გუმბათის წვერში ერთდებიან. მათ შორის თითო განიერი სარკმელია. ინტერიერის ჯვრის მკლავებიდან აღმოსავლეთისა აფსიდით მოაურდება, დანარჩენი კი სწორკუთხაა. საკურთხეველი, ბემის საშუალებით, შესამჩნევად ღრმაა. საღიაკენე და

სამკვეთლო დარბაზიდან გამოყოფილი არ არის. საკურთხევლის სამხვე ნაწილის ფსიდი გამოკვეთილად ნალისებრია.

დასავლეთის მკლავი და მისი გვერდითი სათავსები ნართექსს თითო კარით უერთდება. მათ ზემოთ პატრონიკა. იქ ასევე ცენტრიდან კიბით ხდება.

ტაძარში სამი მხრიდანაა შესასვლელი. თითოეული კარის ირგვლივ მაღალი და განიერი კარიბჭეა. ეს კარიბჭეები გარედან მოლიანად ღიაა.

გარედან ტაძარი მაღალია. მის ცენტრში მდგარი პატარა გუმბათი კომპოზიციას პირამიდულად ვერ ამთავრებს. ფასადები მოპირკეთებულია მოყვითალო თლილი ქვით. ფასადებზე ჩანს მხოლოდ ფართო და მაღალი სარკმლები, არავითარი დეკორი.

ძველს თარიღი არ გააჩნია. იგი, საერთო მონაცემებით, თარიღდება IX საუკუნის ბოლოდან X საუკუნის შუა ხანებამდე.

მოქვის მდებარეობს თანამედროვე ჩრდილო-დასავლეთით, ოციოდე კილომეტრზე იმავე სახელწოდების პატარა მდინარის ნაპირზე. მისი აგების შესახებ ზუსტი ცნობა მოეპოვება „მემატანე ქართლისას“, სადაც წერია: ლეონ აფხაზთა მეფემ „აღაშენა ეძლეხა მოქესა და შექენა საყდრად საეპისკოპოსოდ“. ამ ციტატაში ორი ცნობაა საინტერესო: ერთი, რომ მას აშენებს ლეონ მეფე 957-967 წლებში, და მეორე, რომ იგი საეპისკოპოსოა. მისი სამწყესო იყო მდინარე კოდორიდან მოქეისწყლამდე. საეპისკოპოსო, როგორც ეტყობა, XIX საუკუნის დასაწყისში გაუქმდა.

მოქესი ტაძარი რთული ნაგებობაა. მისი შიდა სივრცის შემქმნელი აქაც ჯვერია. მაგრამ კომპოზიცია სხეებზე მეტად მრავალფეროვანია. გუმბათი ვერძობა ცალკე მდგარ ოთხ სვეტს. ჯვერის მკლავებიდან, როგორც ჩვეულებრივ, ერთი აფსიდალურია. დანარჩენი – სწორკუთხა. საკურთხეველი ღრმაა. მის გვერდებზე პატარა აფსიდანი ღია ნაწილებია. ჯვერის მკლავების გარე ხასზე, სამხვე მხარეს, მეორე სართულზე გამართულია პატრონიკა. იქ მოხედრა შეიძლება ჩრდილოეთ-დასავლეთის მონაკვეთში მდებარე ქვის კარი.

ტაძრის შიდა სივრცე ხალვათია, შიგ მყოფი თავისუფლად სუნთქავს. ამ სიმსუბუქის შექმნაში დიდი როლი მოუძღვის ორ იარუსზე განლაგებულ თაღებს. განათება საკმარისია ქვედა კორაუსისა და გუმბათის 12 სარკმლიდან შემოსული შუქით. ასეთი განათება შიგ მყოფთ საშუალებას მისცემდა, ადვილად აღეკვეათ კედლის მხატვრობა. გასული საუკუნის 60-იან წლებში ნატარებული რემონტის დროს ფრესკის ფრაგმენტები ნაღესობით დაუფარავთ და შეუთავრებიათ.

გარედან ტაძარი გუმბათით დამთავრებული მონუმენტური შენობის შთაბეჭდილებას ახდენს. ფასადებიც ინტერიერთან ერთად ალუდგენიათ. აღმდგენელი რიგითი ოსტატები ყოფილან და მათ მიერ პატარა ზომის თლილი ქვით აღდგენილი ფასადები შთაბეჭდილებას ვერ ახდენს. იმავე დროს, მოუხსნათ სამხვე მხარეს მდებარე კარიბჭეებიც. ტაძრის თავდაპირველი სახე საბოლოოდ დაკარგულია.

ხუროთმოძღვრებაში მეორე აღმავლობის პერიოდში არაჩვეულებრივი შემოქმედებითი პოტენცია გამოძვლავებულია. ასეთი შემოქმედებითი წვა, მართალია, X საუკუნის დასაწყისიდან ჩანს, მაგრამ მისი კულმინაცია მოდის იმავე საუკუნის შუა ხანებზე და XI საუკუნის პირველ ნახევარზე. ნაგებობები ჯერ სხვადასხვა სახით ვითარდებოდა, ხოლო ბოლოს არენაზე დარჩა სამი სახე. ესენია: ტრიკონქები, მრავალფსიქიანიები და ცენტრალურ-გუმბათოვანი ეკლესიები. მათში მრავალფეროვნებით გამოირჩევა მრავალფსიქიანიები. რაღაც არასრული ასი წლის განმავლობაში, ამ მიმართულებამ, როგორც ფოკუსში ისე აიყვანა კულმინაციამდე ნაგებობების სახეთა ეარიაციები. უფურთხ მათ გვეგებს, კომპოზიციებს, დეკორს და რწმუნდებით ქართველის მიერ ახლის შექმნის დაუსრულებელ სურვილში. ყველაფერთან ერთად, განსაცვიფრებელია, თუ რა ხერხით, რა გზებით ვრცელდებოდა მთელ საქართველოში ამა თუ იმ სახის ჩასახვის იდეა. კერძოდ, ამ მრავალფსიქიანის პირველი ნიმუში თუ 964 წელსაა აგებული, ბოლო აშენებულია 1010-1014 წლებში. ამ წლების ფარგლებში ჩვენამდე მოღწეული ეკლესიები გეოგრაფიულად ასე ლაგდება: კუმურდო – ჯავახეთში, გოგობა, ოლთისი, კიკელის-ალთი, ტაოსკარი – ტაო-კლარჯეთში, ბოჭორმა – კახეთში, კაცხი – იმერეთში, ნოჯიხევი – სამეგრელოში და ვინ იცის, კიდევ რამდენმა ვერ მოაღწია ჩვენამდე. თუ წარმოვიდგენთ მაშინდელ ტრანსპორტს და, საერთოდ, გადაადგილების ტემპებს, შეუძლებელია, რომ არ განგვაკვიროს არქიტექტურული იდეების გაერკვლების ტემპმა და მასშტაბებმა.

აქვე ხაზი იმასაც უნდა გაესვას, რომ მრავალფსიქიანი ეკლესიები ყველა დეტალში იხოლოდ ცხოველხატული სტილის პირშია. თუ არა ახალი სტილის მოთხოვნები, ისე არ წარმოიშობოდა ასეთი გვეგები მოძრავი ხაზებით, ინტერიერისა და ექსტერიერის კომპოზიციები, ჩუქურთმებსა და რელიეფებში ჩაქსოვილი ფანტაზია.

მრავალფსიქიანი ეკლესიების გენეზისის ძიებას საუკუნეების სიღრმეში ჩავეყვართ, მათი წარმოშობის ფონი ტეტრაკონქშია საძიებელი, მაგრამ მათ შორის პირდაპირი ხაზი არ გაიბმება.

თავისთავად, მრავალფსიქიანი ტიპის ეკლესია ქართული არქიტექტურის განუთარების გარდამავალი ხანის ბოლოსაა წარმოშობილი და მალე, XI საუკუნის დასაწყისში, დაამთავრა სიკვობლე.

ამ პერიოდში აგებული ეკლესიებიდან არც ერთი არ იმეორებს მეორეს, თითოეული მათგანი დამოუკიდებელი ერთეულია, მაგრამ მათი დაჯგუფება საერთო ნიშნებით მანც შესაძლებელი ხდება. პირობითად, ისინი იყოფა შემდეგ ჯგუფებად: პირველ ჯგუფში ექვსია ხუთაფსიქიანიები (კუმურდო, ნიკორწმინდა), მეორეში – ექვსაფსიქიანიები (გოგობა, ოლთისი, კიკელის-ალთი, ბოჭორმა, კაცხი), მესამეში – რვააფსიქიანიები (ნოჯიხევი და, პირობითად, ტაოსკარი). მათ გარდა, მრავალფსიქიანებს ბევრი რამ აქვთ საერთო. ამიტომ მათი განხილვა სჯობს ჯგუფებად.

ხუთაფსიქიანი ეკლესიები. კუმურდოსა და ნიკორწმინდის ეკლესიები

ხელოვნებაში ცოდნეობით ლიტერატურაში ექსპანსიონანებს უწოდებენ, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სინამდვილეში ხუთაფსიდიანებია. საქმე ის გახლავთ, რომ გუმბათ-ქვეშა საყრდენები ექვს-ექვსია. მართალია, ისინი ცალკე თავისუფლად მდგარნი არ არიან, მაგრამ ინტერიერში თავისუფალ საყრდენებად აღიქმებიან. საერთო შთაბეჭდილებას ისიც ემატება, რომ ექვსი გუმბათ-ქვეშა თალი თანაბარია. სინამდვილეში, ქვედა დონეზე ხუთი აფსიდი. მეექვსე, დასავლეთისა, სწორკუთხაა. კიდევ ერთხელ რომ დავახუსტოთ, აქ ხუთი აფსიდი, ხუთი კონქისა და ერთი სწორკუთხა მკლავი.

კუმურდო, რომელიც მდებარეობს ჯავახეთში, დღევანდელი ახალქალაქის რაიონში, ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების ერთ-ერთი ქვაკუთხედი. თანაც ეს ის ძეგლია, რომელიც სუსტადაა დაზარალებული 964 წლით. ამასთან აღსანიშნავია ის იშვიათი შემთხვევა, რომ ცნობილია დაშკვეთილი, მუყეც და ავტორი-ხუროთმოძღვარიც. ხეც აქ ამას განსაკუთრებით იმტომ აღვნიშნავთ, რომ საქართველოში ეს იშვიათია. განსაკუთრებით ეს სთქმის ხუროთმოძღვარზე. ისინი, ალბათ, თავმდაბლობით, თავიანთ საქმიანობაზე იშვიათად გვატყობინებენ, ამეხებენ და ისტორიისათვის ქრებიან.

ტაძრის კედელზე რამდენიმე წარწერაა, მათგან ძირითადი ისტორიული ცნობების შემცველი წარწერა სამხრეთის კარის თავზეა. მასზე ვკითხულობთ, რომ ღვინ აფხაზთა მეფის დროს, რომელიც ერთხანს ქართლის ერისმთავარაც იყო, თანეებისკომპლის დაკვეთით, ტაძრს აგებს ხუროთმოძღვარი საკოცარი (სურ. 185).

კუმურდოში მშენებლობა და შეკეთება შემდეგაც გაგრძელდებოდა. მათგან გამოირჩევა სამხრეთის სტოას თავის წარწერა, რომელიც გვატყობინებს, რომ მეფე ბაგრატ IV-ის დროს (1027-1072 წწ.) აუგიათ სამხრეთის სტოა. სხვა წარწერებიდან გამოირჩევა კიდევ ის, რომელიც დასავლეთის შესასვლელის თავზეა. აქედან ვუკვებით, რომ გლეხთა XVI საუკუნეში შესამჩნევად დაზიანებულია, გუმბათიც ჩამოქცეულია. შეკეთების დროს დასავლეთის მკლავი გადლაკეთებიათ და ელამირეული ფორმებისათვის ანგარიშის გაწევის გარეშე.

მოგლი შუა საუკუნეების განმავლობაში კუმურდოს საეპისკოპოსო დიდი სახელის მქონე იყო. იმპატრიცე ეახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, იქ „აღდა ეპისკოპოსი, მწიქსი სრულად ჯავახეთისა“.

კუმურდოს ძეგლია მეტად დაზიანებულად მოაღწია. მას მორღვეული აქვს გუმბათი, ხოლო დასავლეთის მკლავი გადაკეთებულია.

კუმურდოს ხუროთმოძღვარი სოცატორი შემოქმედია. ერთი მხრივ, იგი ტრადიციების მისდევს, ხოლო, მეორე მხრივ, იშკის ავტორიან ერთად, ამკვიდრებს ახალს – ცხოველსატყულობას. ეს ის გზაა, რომელიც საუკუნეები გრძელდება და ეპოქებს გადაწვდა. მიუხედავად ყველაფრისა, კუმურდო ახალი ეპოქის ნაწარმოებია. იგი ახალი სკანდის საწყისი პერიოდის სიამაყეა.

კუმურდოს კედლისა და გუმბათი შიგ და გარეთ ჯვარია, მხოლოდ გარედან სწორკუთხა შეერთდება. შიგნით კი რთულია. ინტერიერში ხუთი აფსიდი განლაგებულია შემდეგნაირად: ერთი აფსიდი აღმოსავლეთითაა, ხოლო ორ-ორი – გვერდულზე. მათგან

განსხვავებით, დასავლეთის მკლავი სწორკუთხაა. აქ თაღებით გამოყოფილი სამი ნაწილი. იგი თავდაპირველად სამი კამარით იყო გადახურული.

კუმურდოს გვეგმაში რაღაც სიახლოვე იგრძნობა ოშკანს. მოუხედავად იმისა, რომ ისინი სხვადასხვა ტიპისანი არიან, მათში მინც გამოსტევის ერთი საერთო გადაწყვეტა. შეიძლება ეს იმით აიხსნას, რომ ორივე ძველი ქვეყნის ერთ რეგიონში, სამხრეთ საქართველოში მდებარეობს. შესაძლოა, ორივე ხუროთმოძღვარი ერთ არტელის, მშენებელია ერთი რომელიღაც გაერთიანების, წევრები იყვნენ. ცნობილია, რომ ოშკანს ტაძრის მშენებლობა 963 წ. დაიწყო, ხოლო კუმურდოსი – 964 წ. საფუძრუებულია მათ ანტიონის შემოქმედების სიახლოვე.

ინტერიერის ორიგინალურ გადაწყვეტას წარმოადგენს გვერდებზე პარალელურად განლაგებული შეწყვილებული აფსიდები. აფსიდების შვერილ ქვეს მრავალწახნაგა სვეტზე დაკრძნობილი იყო გუმბათი. დღეს მხოლოდ გუმბათის საწყისი ზოლია გადარჩენილი. ინტერიერის კედლების წყობა და ყველა დეტალი მაღალი ოსტატობითაა შესრულებული. შიდა კომპოზიცია, ვიწრო და მაღლა მისწრაფებული სივრცე ქმნის იმ მოუქეპნრობას, რომელიც დამახასიათებელია ცხოველხატულობისათვის. მორთულობის არქიტექტურულ დეტალებს ემატება აღმოსავლეთის ტრომპებში ჩართული დიუნ აფხაზთა მეფისა და მისი მეუღლის რელიეფები. ინტერიერში ნუქქრომისაც ცოტა რაღაც გამოყენებული.

ტაძრის გარეგანი სახე ამკარად მეტყველებს მის მაღალ მხატვრობაზე. კარგი თლილი ქვით შემოსილი ფასადების ზეხედული, აწყობილი პროპორციები იშვიათ შთაბეჭდილებას ახდენს. მისი თავდაპირველი სახე, გუმბათთან ერთად, განსაკუთრებით შთაბეჭდავი იქნებოდა.

ფასადებიდან მთავარია აღმოსავლეთისა. აქ, ისე როგორც სხვა ფასადებზეც, მორთულობა ძირითადად განლაგებულია სარკმლების ირვკლივ. აქცენტირებულ ცენტრალური დერწე ასხებულია დიდი სარკმლის მორთულობა, მეტადიონიეთი პატარა სარკმელი და ფერადი ქვევით მიღებული ორი ფჯარი. ამ ხაზზეა ჩართული ორანე ვისკოპოსის დიდმასშტაბიანი ასომთავრული წარწერა; მორთულია აგრეთვე ფასადის ყველა სარკმელი. მთელი ფასადის მორთვის პრინციპშიც სტილის თავისებურებაა დაცული: ცენტრში ყველაფერი აქოსრილია, გვერდებზე კი სიმეტრიზირებულია, დაბალი რელიეფია.

ტაძრის სამი დანარჩენი ფასადის სარკმლებიც ნუქქრომებითაა მორთული. მაგრამ უფრო გამორჩეულია ნაშების თაღებში ჩასმული რელიეფური გამოსახულებები. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ძველის ფასადებზე გამოყენებული ნუქქრომის შედარებით გრავიკულია. ამ მხრივ გამოიყოფა მხოლოდ აღმოსავლეთის ფასადის ცენტრალური სარკმელი, სადაც ცენტრალურ ზემოთ რელიეფი გორელიეფში გადადის. ეს თავისთავად სტილის საწყისზე მოუთხოვებს. იმავე ტიპის ძველზე, ნიკორწმინდაზე კი ყველაფერი აქოსრილი და მოძრავია, სწორედ ამაში ჩანს სტილის აღმავლობა, ევოლუცია, კუმურდიდან ნიკორწმინდამდე ორმოცდაათი წელია.

შიდადკერი პერიოდში სამხრეთის კარზე მშენებული სამლოცველო-კარიბჭე პატარა ზომის კახტა ნაგებობა იყო. მისი ზედა ნაწილი ჩაქვეულია. მის აბეებს ანგარაში